



Universiteit
Leiden

The Netherlands

Anna Bergendahl, een Amsterdamse abolitionist

Janse, M.J.; Brandon, P.; Jones, G.; Jouwe, N.; Rossum, M. van

Citation

Janse, M. J. (2020). Anna Bergendahl, een Amsterdamse abolitionist. In P. Brandon, G. Jones, N. Jouwe, & M. van Rossum (Eds.), *De slavernij in Oost en West: het Amsterdam onderzoek* (pp. 316-325). Amsterdam: Spectrum.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3512166>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3512166>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

30

Anna Bergendahl, een Amsterdamse abolitionist

MAARTJE JANSE

Na de opleving in het slavernijdebat aan het eind van de achttiende eeuw werd het in de eerste veertig jaar van de negentiende eeuw heel stil rond slavernij. Pas in de jaren 1840 kreeg de kwestie meer aandacht, onder andere doordat een groep abolitionisten een tijdschrift aan het thema wijdde.¹ Het thema was eigenlijk alleen een *hot topic* in de tien jaar voorafgaand aan 1863, het jaar dat de Staten-Generaal slavernij formeel afschafte in de West-Indische of Caribische kolonies. Zeker in Amsterdam waren toen veel stemmen te horen die de ‘gruwelen van de slavernij’ bekendmaakten en opriepen tot afschaffing. Er werd een Amsterdamse afdeling opgericht van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij, die brochures uitgaf, bijeenkomsten organiseerde en petities aan de Tweede Kamer stuurde, ondertekend door Amsterdamse mannen. Ook vrouwen lieten zich niet onbetuigd: in 1855 tekenden 733 Amsterdamse vrouwen een petitie aan de koning, waarin ze schreven:

‘Door alles wat in de laatste tijden van den toestand der slaven in onze koloniën, vooral in de West-Indiën, is bekend geworden, – en in welk christelijk huisgezin wordt het lot dier ongelukkigen niet besproken? – is het gemoed der ondergeteekenden zoodanig geschokt geworden, dat zij niet langer de begeerte kunnen wederstaan, om zich regtstreeks tot Uwe Majesteit te wenden met de dringende bede, om aan dien staat van zaken spoedig een einde te maken.’

Het feit dat deze petitie niet ondertekend werd door deftige dames, maar juist door gewone Amsterdamse vrouwen als dienstbodes, kroeghoud-



sters en arbeidersvrouwen, geeft aan dat deze kwestie breed leefde in de jaren 1850. Overigens ging, voor zover bekend, vrijwel alle aandacht uit naar slavernij in de West, gedwongen arbeid op plantages dus. Meer onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre abolitionisten ook aandacht vroegen voor slavernij in de Oost.

Een Amsterdamse wereldburger

In deze bijdrage staat Anna Bergendahl centraal, een van de Amsterdamse vrouwen die campagne voerden tegen slavernij.² Bergendahl is een paradoxale figuur. Zoals we zullen zien was haar abolitionisme typisch voor het Nederlandse abolitionisme, dat paternalistisch, conservatief en relatief elitair was, zeker vergeleken met het radicale abolitionisme van sommige kringen in Engeland en Amerika. Tegelijkertijd nam ze in Nederland een uitzonderlijke positie in, en was ze voor velen juist weer te uitgesproken en ambitieus. Ze bekritiseerde enerzijds het systeem van slavernij en wilde het afschaffen, maar anderzijds opereerde ze binnen dat systeem, bijvoorbeeld door als ‘weldoener’ mensen uit de slavernij te bevrijden door ze met torenhoge schulden op te zadelen.

Anna Amalia Bergendahl (1827-1899) was een echte wereldburger. Haar vader was Deens en reisde als stuurman op de koopvaardij de wereld over met zijn Amsterdamse vrouw en zijn gezin. Anna werd geboren in de Vijzelstraat in Amsterdam, maar ze bracht haar jeugd door in Brazilië, Engeland en Duitsland. Vooral de herinneringen aan haar kinderjaren in Brazilië inspireerden haar strijd tegen slavernij. Haar speelkameraadjes daar waren kinderen geweest die in slavernij opgroeiden, en ze was zelf ooggetuige geweest van de vreselijke misstanden die gepaard gingen met slavernij. ‘Slavernij in al hare afschuwlijkheid [heeft op] mij een zóó diepen indruk achtergelaten, dat ik mij nu zeer verblijde van met eene welligt *vreemd* schijnende ijver, voor de Emancipatie te mogen werkzaam zijn,’ schreef ze in 1859.³

Filantropie en geloof

In de jaren voordat ze in 1855 haar eigen vereniging tot afschaffing van de slavernij zou oprichten, deed ze waardevolle bestuurservaring op in een vereniging van haar ouders. Rond 1840 vestigde het gezin Bergendahl zich permanent in Amsterdam, met naast Anna ook broer Jens en zuster Charlotte. Het echtpaar Bergendahl richtte er dat jaar de Vereeniging Hulpbe-
toon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede op, die Amsterdamse armen onder-



steunde door werkbemiddeling, huisbezoek, en door ze tegen betaling kleding te laten maken die weer verkocht werd in een eigen winkel, of uitgedeeld tijdens koude winters. Bijzonder aan deze vereniging was dat die door vrouwen bestuurd werd, bijgestaan door een schaduwbestuur van mannen. De bestuurders waren niet de minsten: de beroemde filantroop Willem Hendrik Suringar en zijn vrouw Charlotte Suringar-Lochmann van Königsfeld, maar ook Pieter Huidekoper, die in 1842 burgemeester van Amsterdam zou worden. De Bergendahls hadden dus meteen een sterk netwerk, deels misschien wel door hun verenigingswerk. Ze zullen niet arm zijn geweest, maar echt rijk waren ze ook niet: Anna heeft haar hele leven moeten bedelen om geld voor goede doelen, en was in die zin ambitieuzer dan haar eigen middelen haar toestonden.

De Bergendahls waren Hersteld Evangelisch Luthers en beïnvloed door de evangelische opwekkingsbeweging binnen het protestantisme. Die beweging vond in Engeland en Duitsland veel aanhang onder de middenklasse. In Nederland was het Réveil, zoals de beweging hier genoemd wordt, meer een elitaire beweging. Met als uitzondering Amsterdam: vanuit hun pand op de Elandgracht wist evangelisatievereniging de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid het Réveil te verspreiden onder mensen van de 'derde en vierde klasse van de maatschappij'.⁴ Het was ook vanuit deze vereniging dat de antislavernijpetitie van 733 Amsterdamse vrouwen werd georganiseerd, maar daar was Bergendahl niet direct bij betrokken. Ze mengde zich wel in Réveilkringen en ging stevast naar de beroemde winteravondvoordrachten van Réveil-beroemdheid Isaac Da Costa in het Wapen van Amsterdam. Bergendahl was een groot liefhebber van dichtkunst en literatuur, en zou zelf in haar leven ook veel schrijven. Maar haar literaire ambities maakte ze ondergeschikt aan haar filantropische werk. Dat beschouwde ze als een roeping, terwijl het haar als ambitieuze ongetrouwde vrouw ook een zekere status gaf. Onder de noemer van 'christelijke weldadigheid' deed ze onder andere aan armenzorg, streed ze tegen slavernij, zamelde ze kleding in voor Syrische vluchtelingen, en ondersteunde ze een meisjesweeshuis in Jeruzalem.⁵

Dat zij als vrouw zoveel activiteiten ontplooiëde was al bijzonder in Nederland, maar het feit dat zij onder haar eigen naam over gevoelige onderwerpen als de afschaffing van slavernij schreef was uniek. Ze gedroeg zich in die zin meer als Britse dan als Nederlandse vrouwen. Een van haar inspiratiebronnen was dan ook Elizabeth Fry, een Britse hervormer die ze in 1841 in Amsterdam had ontmoet. In 1839 was slavernij in de Britse koloniën daadwerkelijk afgeschaft, en gingen Britse abolitionisten zich inzetten



voor de afschaffing van slavernij over de hele wereld. Bestuursleden van de British and Foreign Anti-Slavery Society (BFASS) reisden regelmatig naar Nederland, waar de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij werd opgericht. Alleen mannen mochten lid worden. Slavernij was een politieke kwestie en vrouwen werden niet geacht zich met politiek bezig te houden.

Slavernij als volksbeweging

Maar in 1853 werd de beweging tegen slavernij opeens een volksbeweging. Toen kwam de Nederlandse vertaling van *Uncle Tom's Cabin* uit, het beroemde boek van de Amerikaanse schrijfster Harriet Beecher-Stowe. Dit werd een bestseller (18.000 exemplaren binnen 4 jaar) en was het gesprek van de dag. Het werd meteen bewerkt voor toneel: dat jaar werd het zeker 22 maal opgevoerd in de Stadsschouwburg, steeds voor volgepakte zalen, waardoor (met een maximale bezetting van 1600 mensen) tienduizenden van de 250.000 Amsterdammers het stuk gezien moeten hebben. Voor veel Nederlanders was dit een eerste kennismaking met mensen die leden onder slavernij. Wel is er tegenwoordig terechte kritiek op de manier waarop boek en toneelstuk zwarte mensen portretteren. Een deel van de aantrekkingskracht van het toneelstuk lag in de *blackface performances*: er waren scènes toegevoegd waarin zwartgesminkte witte acteurs de lachers op hun hand probeerden te krijgen.⁶ De antislavernijboodschap was vaak evengoed gedrenkt in het racisme van de negentiende eeuw.⁷

Het boek zorgde in ieder geval voor een heropleving van de slapende antislavernijbeweging. Amsterdamse pubers richtten na lezing van het boek bijvoorbeeld het Jongelings-Genootschap ter Afschaffing der Slavernij op. De 17-jarige voorzitter, Frédéric Jules Pierre Moquette (1836-1915), schreef lange brieven aan de BFASS. Zijn doel was Amerikaanse beroemdheden als Harriet Beecher Stowe en William Craft, die de slavernij in Georgia ontvlucht was, naar Nederland halen. Dat lukte niet (Craft kreeg geen paspoort), maar secretaris van de BFASS Louis Chamerovzow kwam wel verschillende keren op zijn uitnodiging naar Amsterdam. Chamerovzow vroeg Bergendahl daar een vrouwenvereniging op te richten die zich aan kon sluiten bij het Jongelings-Genootschap. Dat weigerde ze: ze stond er op onafhankelijk te zijn. Samen met haar zus Charlotte richtte ze in 1855 het Dames-Comité te Amsterdam ter bevordering van de Afschaffing der Slavernij in Suriname op.⁸





advertentie in *Algemeen Handelsblad*, 20-03-1857

Een oproep voor de jaarlijkse verloting gehouden door het Dames-Comité ter bevordering van de afschaffing van de slavernij. Het geld dat werd opgebracht middels de verkoop van loten en verschillende handwerken, werd gebruikt om mensen vrij te kopen uit de slavernij.

Geld inzamelen voor manumissies

Omdat Bergendahl zoveel van schrijven hield, en veel publiciteit zocht rond haar campagnes, weten we vrij gedetailleerd wat de dames in haar Comité allemaal deden tegen slavernij.⁹ De leden vertrouwden erop dat God politici kon beïnvloeden, en dus organiseerden ze meerdere malen openbare bidstonden om Emancipatie af te smeken. Maar fundraising was hun corebusiness, en daarin waren ze bijzonder effectief. Al het eerste jaar wierf de vereniging zo'n 100 contribuerende leden, onder wie de burgemeester van Amsterdam, Cornelis Boot.¹⁰ Maar de kern van het Dames-Comité bestond uit 12 jonge vrouwen, die elke twee weken bij elkaar kwamen om samen te handwerken. De zelfgemaakte handwerken verkochten ze in 1857, 1858 en 1859 op een jaarlijkse verloting of Bazaar. Dat was iets relatief nieuws: geïnteresseerde Amsterdammers konden zich drie dagen lang vergapen aan een uitstalling van luxegoederen, een beetje zoals in de eerste warenhuizen, die toen net opkwamen. De kijkdagen waren echte



events, waarvoor lokaal Odeon, aan het Singel, of het gebouw van de Nederlandse Handelsmaatschappij op de Herengracht, kosteloos ter beschikking werden gesteld. Daar pronkten de door het Dames-Comité geborduurde sofakussens, voetbankjes, pantoffels en zelfs leunstoelen, maar ook 'keurige vederen-bloemen uit Suriname vervaardigd door een slaaf die voor zijn vrijheid werkt'. Daarnaast ondersteunden koningin Sophie en andere leden van het koninklijk huis het initiatief door mooie geschenken ter beschikking te stellen: porseleinen pronkvazen, een sierlijk verguld drinkglas, en een 'bijzonder fraai geborduurde schelleband' waarmee de dienstbode gebeld kon worden – het is duidelijk dat deze Bazaars op vrouwen uit de hogere en middenklassen gericht waren. Inmiddels was de naam van het comité ook aangepast, misschien om een bredere doelgroep aan te spreken en zo meer geld te kunnen inzamelen. Het was nu het Dames-Comité te Amsterdam ter bevordering van de Afschaffing der Slavernij en de Evangelie-verkondiging in Suriname. Zendingsverenigingen waren namelijk de belangrijkste goede doelen van Nederland in die tijd.

In 1857 verkocht Bergendahls Comité 1421 loten, voor een gulden per stuk. In zeven jaar tijd wist het maar liefst 12.000 gulden in te zamelen (huidige waarde ongeveer 125.000 euro), waarvan 7000 gulden gebruikt werd om zo'n 50 mensen vrij te kopen uit slavernij.¹¹ Omdat het debat rond afschaffing van de slavernij vooral draaide om de vraag of de mensen die tot slaaf gemaakt waren wel klaar waren voor de vrijheid, geloofden abolitionisten dat dit een goede strategie was om een succesvolle afschaffing van slavernij dichterbij te brengen. Meer bekendheid met het gedrag van gemanumitteerden zou bij het Nederlandse publiek de koudwatervrees voor de afschaffing wegnemen omdat aangetoond kon worden dat slavernij niet nodig was om zwarte mensen een productief en deugdzaam leven te laten leiden. De zendingen van de Evangelische Broedergemeente (ook Hernhutters of Moravische Broederschap genoemd) die bemiddelden bij de vrijkoop deden daarom verslag van het gedrag na vrijkoop, dat bijvoorbeeld als 'goed, stil, werkzaam en ordelijk' werd omschreven.

Vaak was lidmaatschap van de kerk van de zendingen een voorwaarde om in aanmerking te komen voor een voorschot uit Nederland. Daarbij: het geld was geen gift, maar een lening, die de gemanumitteerden met maar liefst 4% rente moesten terugbetalen. De abolitionisten en zendelingen verdedigden dit beleid door te zeggen dat ze zo met hetzelfde geld meer mensen vrij konden kopen.¹² Maar het zegt natuurlijk veel over hun visie op slavernij: dat was het uitgangspunt, vrijheid moest duur betaald





door porseleinfabriek Etruria Works; ca. 1853- ca. 1863; Rijksmuseum

Deze kop en schotel zijn waarschijnlijk speciaal voor een bazaar van het Dames-Comité in Engeland gemaakt, misschien door tussenkomst van de broer van Anna Bergendahl, die toen in Londen woonde. De decoratie is naar een ontwerp van de Engelse porseleinfabrikant Josiah Wedgwood, een vooraanstaand aanhanger van de antislavernijbeweging.

worden door de slachtoffers van het systeem. In zekere zin legitimeerde deze praktijk van leningen daarmee de logica van het slavernijsysteem in plaats van er fundamentele kritiek op te uiten. Het Dames-Comité stuurde de zendelingen ook af en toe kisten met kleding, om uit te delen onder arme gemeenteleden. Tevreden meldt Bergendahl dat die ontvangen werden 'onder luiden dank, handkussen, te voet vallen en zegewensch [voor] nabijzijnde en afwezige gevers en geefsters'.¹³

Dankbaarheid en wrange vruchten

In 1859 ontmoetten Anna en Charlotte William Paulus Donker (1818-1876), een kleermaker uit Suriname, en voormalig slaaf. Hij vergezelde als reisbediende iemand uit Suriname, en wilde tijdens zijn korte verblijf in Amsterdam graag een bezoek brengen aan het huis van de zusters Bergendahl aan de Nieuwezijds Voorburgwal om ze te bedanken. Hij had namelijk net gehoord dat door hun financiële ondersteuning, een bedrag van maar liefst fl. 1800, zijn vrouw Louisa en hun vijf kinderen nu ook vrijgekocht konden worden. De zussen Bergendahl deelden een emotioneel moment met hem toen hij zijn manumissiepapieren toonde en hen overtuigde van zijn 'dankbaarheid voor de aan zijn gezin bewezene wel-daad'. Ze vonden hem christelijk en beschaafd overkomen, en bovendien



heel verstandig: hij had het grote nieuws, dat maar kort voor zijn reis naar Nederland bekend werd, nog niet aan zijn gezin verteld, opdat ze 'bij zijne afwezigheid er geen misbruik van zouden maken'.¹⁴

Ergens stuit het ons tegen de borst dat Bergendahl zich wentelde in de dankbaarheid van de mensen die ze hielp, en ze ook nog eens de maat nam: waren ze wel christen, wel beschaafd? Het moet gezegd: ze benadrukte dat ze net zo hard voor Emancipatie zou strijden als het gedrag van mensen die door haar bemiddeling vrij waren gekocht haar niet beviel. Toch genoot ze, net als veel maatschappijhervormers van haar tijd, van het idee de redder van armen, verschoppelingen en slaven te zijn. Dit idee kan schadelijk zijn omdat het de onderdrukten die keihard knokten om te overleven en hun situatie te verbeteren tot passieve slachtoffers maakt.¹⁵ Maar als we wat meer van Bergendahl en haar werk weten dan snappen we tegelijkertijd waarom de ontmoeting met Donker zo belangrijk voor haar was. Het was een moment van erkenning voor al het werk dat zij deed – erkenning die ze van anderen maar weinig kreeg. Ze kreeg regelmatig kritiek omdat ze te ambitieus, eerezuchtig en eigengereid zou zijn, en buiten de grenzen van het vrouwelijke domein zou treden. Ze bedelde constant om aandacht voor allerlei initiatieven, en schreef in haar ambitieuze plannen ook mensen aan die ver boven haar stand verheven waren, wat hen irriteerde. Dat ze – tot tweemaal toe – een gouden horloge ontving van koningin Sophie als erkenning voor haar werkzaamheden maakte veel goed. Bergendahl zou Bergendahl niet zijn als ze die horloges niet al na een paar jaar weer zou verloten om geld in te zamelen voor de vluchtelingen, armen en onbekeerden die toen op haar pad kwamen.

In 1863 schafte Nederland de slavernij in de Caribische kolonies formeel af, in Bergendahls woorden 'tot zegen van 40.000 medemenschen, die op 1 july 1863 een voor hen nieuw leven van vrijheid zullen ingaan'. In de praktijk duurde slavernij in Suriname tot 1873 voort, in de vorm van het zogenaamde staatstoezicht. William Paulus Donker had overigens nog in 1866 een schuld van meer dan 1000 gulden – na 1863 werden de voorschotten niet kwijtgescholden, maar kwamen de terugbetalingen ten gunste aan de zendingspost. De vruchten van het Amsterdamse Dames-Comité waren soms bijzonder wrang. Bij degenen die vóór 1863 uit de slavernij 'gered' waren, hing de lening nog jarenlang als een molensteen om hun nek.





schilderij door Ken Doorson; 2016; Amsterdam Museum

Een modern, fictief, portret van Jacoba Paulina Huizum, geboren als dochter van Lucretie in 1820 in Suriname. Ze werd op 26 augustus 1861 vrijgekocht door Jan Houthakker, die zelf eerder in 1838 was gemanumitteerd en vervolgens meer dan 100 mensen heeft vrijgekocht uit de slavernij. Zij is een van de vele vrouwen, mannen, en kinderen die zélf of met de hulp van andere (voormalig) slaafgemaakten hun vrijheid kochten.

Een paradoxaal figuur

Zoals gezegd: Bergendahl is een paradoxaal figuur. Er wordt nog steeds discussie gevoerd in hoeverre ze aan politiek deed en in hoeverre ze een feminist was.¹⁶ Ze rekte de grenzen van het vrouwelijke domein op door via de typisch vrouwelijke activiteit van het handwerken een politiek statement te maken en zich als publicist en liefdadigheidsondernemer te ontpoppen. Haar verhaal verbindt de lokale, nationale en internationale strijd tegen slavernij. De abolitionistische bewegingen in Engeland en Amerika waren



groter en radicaler dan die in Nederland. Toch waren er meer abolitionisten in Nederland dan we vaak denken, en werd er wel degelijk op verschillende manieren druk uitgeoefend op de overheid om slavernij af te schaffen. Als de antislavernijbeweging in Nederland ooit een volksbeweging is geworden, dan in Amsterdam, in de jaren na 1853. En zelfs voor Amsterdamse begrippen was Anna Bergendahl een uitzondering. Door een unieke combinatie van ervaringen – ooggetuige van slavernij in Brazilië; geïnspireerd door Britse vrouwelijke hervormers; ervaring met vrouwenverenigingen – werd zij het boegbeeld van de Amsterdamse abolitionistische beweging. Bergendahl was een spin in een wereldwijd web, dat mensen van allerlei achtergronden verbond. Ze kreeg daarbij steun van het koninklijk huis, maar ook van mensen die slavernij uit eigen ervaring kenden. Ze was onderdeel van haar tijd en cultuur, maar ook dwars en ambitieus. On-Nederlands. En daarmee misschien wel weer typisch Amsterdams.

OVER DE AUTEUR

Maartje Janse (1976) is Universitair Hoofddocent Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Zij doet onderzoek naar de geschiedenis van politieke participatie en protest, in het bijzonder binnen antislavernijbewegingen in Nederland en daarbuiten. Ze publiceerde daarover onder andere *De afschaffers. Politiek, organisatie en publieke opinie in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007) en “‘Holland as a Little England’? British Anti-Slavery Missionaries and Continental Abolitionist Movements in the Mid Nineteenth Century’, *Past & Present* 229:1 (2015), 123-160.



Noten

Hoofdstuk 1. De VOC, van Amsterdam naar Azië

1. Kristoff Glamann, *Dutch-Asiatic Trade, 1620-1740* (Den Haag 1981) 7-8; J. G. van Dillen, *Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie* (Den Haag 1958) 99; Marijke Spies, *Joost van den Vondel, 1587-1987* (Leiden 1987) 59; Stadsarchief Amsterdam, Notarieel Archief, inv.nrs. 196, 140-142.
2. J. G. van Dillen, *Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam*; O. Gelderblom e.a., 'An Admiralty for Asia: Isaac le Maire and conflicting conceptions about the corporate governance of the VOC', *ERIM Report Series Research in Management* (2010); Isabel Casteels, 'De wereld in Enkhuizen. Kennis van overzeese gebieden tussen 1580 en 1600', *Holland: regionaal-historisch tijdschrift* 51:4 (2019), 149-158; H. Kern en H. Terpstra (red.), *Itinerario, voyage ofte schipvaart naer Oost ofte Portugaels Indien* (Den Haag 1955), dl. 1, XCII en 1.
3. H. Kern en H. Terpstra, *Itinerario*, dl. 1, 25.
4. J.K.J. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië* (z.p. 1862-1888), dl. 2, 524.
5. Frederick de Houtman, *Spraeck ende woord-boeck inde Maleysche ende Madagaskarsche talen* (Amsterdam 1603).
6. H.T. Colenbrander en Jacob van Neck, 'Reisverhaal van Jacob van Neck (1598-1599). Medegedeeld door Dr. H.T. Colenbrander', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 21 (1900), 195.
7. J.K.J. de Jonge, *Opkomst*, dl. 1, 262-268; Pieter van Dam, *Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie, 1639-1701* (Den Haag 1927), 312-313.
8. Pieter van Dam, *Beschrijvinge*, dl. 1, 156, 161.
9. Jan Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterije, gilden en regeeringe beschreeven* (Amsterdam 1767), dl. 2, 84-85, dl. 4, 124-125, 131-133, 148; O. Gelderblom e.a., 'An Admiralty for Asia'; M.A.G. de Jong, *Staat van oorlog. Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005), 139-140.
10. O. Gelderblom e.a., 'An Admiralty for Asia'; Marijke Spies, *Joost van den Vondel*; M.A.G. de Jong, *Staat van oorlog*, 148. Met dank aan Henk Looijesteijn.
11. J.K.J. de Jonge, *Opkomst*, dl. 3, 353-354.
12. Ibidem, 133.
13. Marijke Spies, *Joost van den Vondel*, 58; J.K.J. de Jonge, *Opkomst*, dl. 3, 389-390.
14. W. Ph. Coolhaas e.a. (red.), *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, dl. 1, 71.



15. Jur van Goor, *Jan Pieterszoon Coen, 1587-1629: koopman-koning in Azië* (Amsterdam 2014) 116-117.
16. M. van Rossum, *Kleurrijke Tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015); M. van Rossum, 'The Dutch East India Company in Asia, 1595-1811' in: Clare Anderson ed., *A Global History of Convicts and Penal Colonies* (z.p. 2018), 157-182.
17. Jan Breman, *Mobilizing Labour for the Global Coffee Market* (Amsterdam 2015); M. van Rossum, 'Labouring Transformations of Amphibious Monsters: Exploring Early Modern Globalization, Diversity and Shifting Clusters of Labour Relations in the Context of the Dutch East India Company (1600-1800)' in: P. Brandon e.a. (red.), 'Free and Unfree Labour in Atlantic and Indian Ocean Port Cities (1700-1850)', *International Review of Social History* 64:27 (2019), 19-42.

Hoofdstuk 2. Amsterdam, de WIC en het Groot Desseyn

1. Henk den Heijer, *Geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994) 31.
2. Nationaal Archief (NA), Oude West-Indische Compagnie (OWIC), 1.05.01.01, inv.nr. 14, notulen van de Kamer Amsterdam, 11 december 1636. Met dank aan Alexander Bick voor deze verwijzing.
3. Wim Klooster, *The Dutch Moment. War, Trade, and Settlement in the Seventeenth-Century Atlantic World* (New York 2016) 159-160; Alexander Brown Bick, *Governing the Free Sea. The Dutch West India Company and Commercial Politics, 1618-1645* (Dissertatie, Princeton University, 2012), 214.
4. K. Ratelband, *Vijf dagregisters van het kasteel São Jorge da Mina (Elmina) aan de Goudkust (1645-1647)* (Den Haag 1953), 7, n.1, 70; NA, OWIC, inv.nr. 58, f. 345, Heren XIX aan de Staten-Generaal, Amsterdam, 5 december 1642.
5. Robert D. Porter, *European activity on the Gold Coast, 1620-1667* (Dissertatie, University of South Africa, 1975), 310.
6. Charles T. Gehring (red.), *Correspondence, 1654-1658* (New York 2003) 34; E. B. O'Callaghan ed., *Laws and Ordinances of New Netherland, 1638-1674. Compiled and Translated from the Original Dutch Records in the Office of the Secretary of State, Albany, N.Y.* (New York 1868) 191.
7. P. C. Emmer, 'De slavenhandel van en naar Nieuw-Nederland', *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek* 35 (1972), 94-147: 124-126, 145-146.
8. S. van Brakel, 'Bescheiden over den slavenhandel der West-Indische Compagnie', *Economisch-Historisch Jaarboek* 4 (1918), 47-83: 64, 66.
9. Cornelis Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580-1680* (Assen 1971) 350.
10. W. S. Unger, 'Bijdragen tot de gescheiedenis van de Nederlandse slavenhandel, I', *Economisch-Historisch Jaarboek* 26 (1956), 133-174: 142-143; Alexander Brown Bick, 'Governing the Free Sea', 216.
11. Charles T. Gehring, *Correspondence*, 47, 91.
12. Robert D. Porter, 'European activity', 195; Robin Law, 'The Slave Trade in Seventeenth-Century Allada. A Revision', *African Economic History* 22 (1994), 59-92: 85, n. 3; K. Ratelband, *Vijf dagregisters*, 43, n. 1.
13. Filipa Ribeiro da Silva, *Dutch and Portuguese in West Africa (1580-1674). Empires, Merchants, and the Atlantic System* (Leiden 2011) 30-31, 70-71, 74.
14. Marianne L. Wiesebron (red.), *Brazilië in de Nederlandse archieven (1624-1654), Mauritiana*, vol. 5 (Leiden 2000), 200.



15. Klaas Ratelband, *Nederlanders in West-Afrika 1600-1650: Angola, Kongo en São Tomé* (Zutphen 2000) 103.
16. Charles T. Gehring, *Correspondence*, 127; J. H. J. Hamelberg (red.), *Documenten behorende bij "De Nederlanders op de West-Indische eilanden"* (Amsterdam 1979) 88.
17. P. C. Emmer, 'De slavenhandel van en naar Nieuw-Nederland', 146.
18. J.H.J. Hamelberg, *Documenten*, 84.

Hoofdstuk 3. Amsterdam en de slavernij in Suriname

1. Dit artikel is een samenvatting van het boek Karwan Fatah-Black, *Sociëteit van Suriname 1683-1795. Het bestuur van de kolonie in de achttiende eeuw* (Zutphen 2019).
2. J.C.M Warnsinck, *Abraham Crijnsen, de verovering van Suriname en zijn aanslag op Virginië in 1667* (Amsterdam 1936).
3. Victor Enthoven, 'Suriname and Zeeland Fifteen years of Dutch Misery on the Wild Coast, 1667-1682' in J. Everaert en J. Parmentier (red.), *International Conference on Shipping, Factories and Colonization* (Brussel 1996).
4. G. W. van der Meiden, *Betwist Bestuur: een eeuw strijd om de macht in Suriname, 1651-1753* (Amsterdam 2008) 33.
5. *Conditien, tussen de Dry Respective Leden van de Societeit van Suriname, geconvenieert in dato 21 May, 1683* (Amsterdam 1683).
6. Karwan Fatah-Black en Aart Ruijter, *Ten exempel van anderen. De processen tegen opvarenden van de piratenschepen Trompeuse en Resolution in Suriname en op St. Thomas in 1684* (Zutphen 2019).
7. Nationaal Archief, Sociëteit van Suriname, 1.05.03, inv.nr. 19, 'Lijst met gevangenen die voor dwangarbeid naar Suriname werden verscheept', Overgeko-
men Brieven en Papieren, 15 april 1688 – 11 september 1688.
8. Alex van Stipriaan, *Surinaams contrast: roofofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie, 1750-1863* (Leiden 1993); Johannes Postma, 'Suriname and its Atlantic Connections, 1667 – 1795', in: Johannes Postma en Victor Enthoven (red.), *Riches from Atlantic Commerce: Dutch Transatlantic Trade and Shipping, 1585 – 1817* (Leiden 2003), vol. 1, 287–322.
9. Karwan Fatah-Black, *Sociëteit van Suriname 1683-1795. Het bestuur van de kolonie in de achttiende eeuw* (2019) 140.
10. Pepijn Brandon en Ulbe Bosma, 'De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw', *tseg* 16 (2019), 5–46.
11. Silvia W. de Groot, 'Surinaamse Marrons in kaart gebracht, 1730-1734', in: 'Een ander in een ander': *liber amicorum* voor R.A.J. van Lier 52 (Leiden 1982).
12. Karwan Fatah-Black, *Sociëteit van Suriname*, 141.
13. Frank Dragtenstein, "De ondraaglijke stoutheid der wegloopers": *marronage en koloniaal beleid in Suriname, 1667-1768* (Utrecht 2002).

Hoofdstuk 4. Burgemeesters, belangen en staatsmacht

1. Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van de Burgemeesters, 5026, inv.nr. 170, Missive van de Raden van Politie van Suriname aan de Burgemeesters van Amsterdam, 1 april 1704.
2. Maarten Hell, "'Schatkist van den Staet" . Amsterdamse regenten en de hoge-



- re overheid', in Willem Frijhoff en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel 2.2: Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2005) 151-217.
3. Geciteerd in Johan E. Elias, *De geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat* (Den Haag 1923) 140.
 4. N. Japikse (red.), *Brieven van Johan de Witt. Tweede deel* (Amsterdam 1909) 541.
 5. Leo Balai, *Geschiedenis van de Amsterdamse slavenhandel* (Zutphen 2013) 97; Henk den Heijer, *Geschiedenis van de WIC* (4^e druk; Zutphen 2013) 149.
 6. Johannes Menne Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade 1600-1815* (Cambridge 1990) 54.
 7. Wim Klooster, *Illicit Riches. Dutch Trade in the Caribbean, 1648-1795* (Leiden 1998) 205-206.
 8. SAA, 5029, inv.nr. 60, Missiven en notulen van gedeputeerden ter dagvaart.

Hoofdstuk 5. De 'Portugese Natie', Amsterdam en slavernij

1. D. M. Swetchinski, *Reluctant Cosmopolitans. The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam*, Londen: The Littman Library of Jewish Civilisation, 2004. M. Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation. Conversos and Community in Early Modern Amsterdam*, Bloomington: Indiana University Press, 1997. O. Vlessingen, 'The Portuguese-Jewish Merchant Community in Seventeenth-Century Amsterdam', C. Lesger en L. Noordegraaf (eds.), *Entrepreneurs and Entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market*, 's Gravenhage: Hollandse Historische Reeks, 1995, 135-172. Y. Kaplan (ed.), *Jews and Conversos: Studies in Society and the Inquisition: Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies held at the Hebrew University of Jerusalem, 1981*, Ann Arbor: University of Michigan Press/World Union of Jewish Studies, 1981.
2. C. Antunes, 'Keeping up Appearances: Using and Abusing Identities in the Low Countries. The Portuguese Nation of Amsterdam, 1580-1654', *Revue du Nord* 30 (2014), 179-190; D. Graizbord, 'Who and What was a Jew? Some Considerations for the Historical Study of New Christians', *Anais de História de Além-Mar* 14 (2013), 15-44; D. Graizbord and C. B. Stuczynski, 'Introduction', *Jewish History* 25 (2011), 121-127; J. I. Pulido Serrano, 'Plural Identities: the Portuguese New Christians', *Jewish History* 25 (2011), 129-151; J. A. R. da Silva Távam, 'Jews in Diaspora with Sepharad in the Mirror: Ruptures, Relations, and Forms of Identity: a Theme Examined Through Three Cases', *Jewish History* 25 (2011), 175-205; M. B. Lehmann, 'Introduction: Sephardi Identities', *Jewish Social Studies. History, Culture, Society* 15:1 (2008), 1-9; J. Ray, 'New Approaches to the Jewish Diaspora: the Sephardim as a Sub-Ethnic Group', *Jewish Social Studies. History, Culture, Society*, 15:1 (2008), 10-31; D. Graizbord, 'Religion and Ethnicity among 'Men of the Nation'. Toward a Realistic Interpretation', *Jewish Social Studies. History, Culture, Society* 15:1 (2008), 36-65; M. Bodian, 'Hebrews of the Portuguese Nation: the Ambiguous Boundaries of Self-Definition', *Jewish Social Studies. History, Culture, Society* 15:1 (2008), 66-80; J. I. Israel, *Empires and Entrepôts: Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585-1713* (Londen 2006); J. I. Israel, *Diaspora Within a Diaspora: Jews, Crypto-Jews, and the World of Maritime Empires, 1540-1740* (Leiden 2002); J. I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750* (Londen 1989).



3. G. Marcocci en J. P. Paiva, *História da Inquisição Portuguesa (1536 – 1821)* (Lissabon 2013); L. M. E. Shaw, 'The Inquisition and the Portuguese Economy', *Journal of European Economic History*, 18:2 (1989), 415-431.
4. A.H. Huussen, 'The Legal Position of Sephardi Jews in Holland, circa 1600' in: J. Michman (red.), *Dutch Jewish History*, vol. 3 (Jeruzalem 1989), 27-28.
5. S. Weil (red.), *The Jews of Goa* (Chennai 2020); C. B. Stuczynski en B. Feitler (red.), *Portuguese Jews, New Christians, and 'New Jews'. A Tribute to Roberto Bachmann* (Leiden 2018); J. da S. Horta en P. Mark, *The Forgotten Diaspora: Jewish Communities in West Africa and the Making of the Atlantic World* (Cambridge-New York 2011); R. L. Kagan en P. D. Morgan, *Atlantic Diasporas: Jews, Conversos, and Crypto-Jews in the Age of Mercantilism, 1500-1800* (Baltimore 2009).
6. A. M. Hespanha, *Filhos da Terra. Identidades mestiças nos confins da expansão portuguesa* (Lissabon 2019).
7. M. Ponte, "'All de swarten die hier ter stede comen'. Een Afro-Atlantische gemeenschap in zeventiende-eeuws Amsterdam', *tseg* 15:4 (2019), 33-62; L. Hag-oort, *Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel. De begraafplaats van de Portugese Joden in Amsterdam, 1614-1945* (Hilversum 2005).
8. D. Studnicki-Gizbert, *A Nation upon the Ocean Sea: Portugal's Atlantic Diaspora and the Crisis of the Spanish Empire, 1492-1640* (Londen-New York 2007).
9. C. Antunes en F. R. da Silva, 'Windows of Global Exchange: Dutch Ports and the Slave Trade, 1600-1800', *International Journal of Maritime History* 30:3 (2018), 422-441; C. Antunes en F. R. da Silva, 'Amsterdam Merchants in the Slave Trade and African Commerce, 1580s-1670s', *tseg* 9:4 (2012), 3-30; C. Antunes en F. R. da Silva, 'Cross-Cultural Entrepreneurships in the Atlantic: Africans, Dutch and Sephardic Jews in Western Africa, 1580-1674', *Itinerario: European Journals of Overseas History* 35:1 (2011), 49-76.
10. C. Antunes, *Buiten de lijntjes kleuren: wanneer grenzen, culturen en imperia er niet toe doen*, Oratie, Leiden: Universiteit Leiden, 2017; Luiz Filipe de Alencastro, 'The Economic Network of Portugal's Atlantic World' in: F. Bethencourt en Diogo Ramada Curto (red.), *Portuguese Oceanic Expansion, 1400-1800* (Cambridge 2007); James C. Boyajian, *Portuguese Trade in Asia under the Habsburgs 1580-1640* (Baltimore 1993).
11. C. Antunes, J. P. Salvado en R. Post, 'Het omzeilen van monopolie handel: smokkel en belastingontduiking bij de handel in braziliehout, 1500-1674', *tseg* 13:1 (2016), 23-52.
12. J. A. G. de Mello, *Nederlander in Brazilië (1614-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië* (Zutphen 2015); E. C. de Mello, *De Braziliaanse affaire. Portugal, de Republiek der Verenigde Nederlanden en Noord-Oost Brazilië, 1641-1649* (Zutphen 2005); J. A. G. de Mello, *Gente da Nação. Cristãos-Novos e Judeus em Pernambuco 1542-1654* (Recife 1996).
13. C. R. Boxer, *Salvador Correa de Sá e a luta pelo Brasil e Angola, 1602-1686* (São Paulo 1973).
14. S. Schwartz, *Sugar Plantations in the Formation of Brazilian Society* (Cambridge 1985); S. Schwartz, *Sovereignty and Society in Colonial Brazil. The High Court of Bahia and its Judges, 1609-1751* (LA-Londen-Berkeley 1973); Cornelis Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and the Wild Coast, 1580-1680* (Gainsville 1972).
15. A. Ben-Ur en J. V. Roitman, 'Adultery Here and There: Crossing Sexual Boundaries in the Dutch Jewish Atlantic' in: J. V. Roitman en G. Oostindie (red.),



Dutch Atlantic Connections, 1680-1800. Linking Empires, Building Borders (Leiden 2014).

Hoofdstuk 6. 'Slaafhaalders' op Oostenburg

1. J.R. Bruijn, F. Gaastra en I. Schöffner, *Dutch Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries. Volume 1: Introductory volume* (Den Haag 1987) 53.
2. J. Gawronski, *De Equipagie van de Hollandia en de Amsterdam: VOC-bedrijvigheid in 18^e-eeuws Amsterdam* (Amsterdam 1996) 43.
3. De beeldbank van het Amsterdamse stadsarchief heeft een mooie collectie van deze afbeeldingen en van de ontwerpen voor de aanleg van de hele werf.
4. Bijvoorbeeld in de indexen op de resoluties van de Heren Zeventien: Nationaal Archief (NA), Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), 1.04.02, inv. nr. 221, scan 496.
5. D. Sleight en P. Westra, *De opstand op het slavenschip Meermin* (Amsterdam 2012).
6. Voor de Amsterdamse gebouwen van de VOC, zie: L. Wagenaar en R. van Gelder, *Sporen van de Compagnie: De VOC in Nederland* (Amsterdam 1988); voor de plaats van Oostenburg in de ontwikkeling van de Amsterdamse haven: J. Gawronski, *Amsterdam, een maritieme stad?* (oratie, UvA, Amsterdam 2009); voor Oostenburg specifiek: J.B. Kist e.a., *Van V.O.C. tot Werkspoor: Het Amsterdamse Industrieterrein Oostenburg* (Utrecht 1986); voor de inrichting van de VOC werf: J. Gawronski, *De Equipagie*.
7. NA, VOC, inv.nr. 153, scan 1485-1486.
8. De bronnenpublicatie van de *Beschryvinge* is de op de website van het Huygens ING te vinden: <http://resources.huygens.knaw.nl/vocbeschrijvingvanden-dam>
9. Pieter van Dam, *Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie, 1639-1701* (Den Haag 1927), dl. 1.2, 668.
10. Ibid., 665, Extract uit de generale missiven van Batavia, 8-10-1685.
11. De *Jamby* dateerde van 1679, dus van vóór het besluit om specifieke slavenshippen te laten bouwen. De *Westerwijk* werd in 1683 gebouwd, waarschijnlijk wel specifiek voor de slavenhandel. De afmetingen van het laatste schip komen bijna precies overeen met die van de *Sillida*.
12. P. Westra en J. Armstrong (red.), *Slave Trade with Madagascar: The Journals of the Cape Slaver "Leijdsman"*, 1715 (Kaapstad 2006).
13. J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795, II* (Amsterdam 1963) 800
14. NA, VOC, inv.nr. 169, scan 203-204.
15. Scheepvaartmuseum Amsterdam, A.0149(0915).

Hoofdstuk 7. Jacob de Petersen, slavenhandelaar op West-Afrika en Amsterdams bestuurder

1. M.R. Doortmont, 'Van kamerheer tot binnenmoeder: De Rijksbaronnen De Petersen in de Nederlanden, 1650-1914,' *De Nederlandsche Leeuw: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* 116 (1999), kol. 97-174, 278-314, 482, aldaar kol. 119-120.
2. Ibidem, kol. 136-143, 282-284.
3. Ibidem.
4. H. den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994) 163.

NOTEN 421



5. H. den Heijer, *Goud, ivoor en slaven: Scheepvaart en handel van de Tweede Westindische Compagnie op Afrika, 1674-1740* (Zutphen 1997) 325-335.
6. De rol van Afrikaanse kooplieden en politieke machthebbers in de Atlantische slavenhandel is sinds de Jaren 1970 onderwerp van internationale academische discussie. Hoewel een belangrijk debat, is er hier geen ruimte verder op die rol in te gaan. Volstaan moet worden met te constateren dat er in de organisatie van de slavenhandel in West-Afrika handelsnetwerken ontstonden waarin Afrikaanse en Europese kooplieden nauw samenwerkten, ieder met hun eigen belangen. Zie voor Nederlandse betrekkingen o.a. M.R. Doortmont, 'An overview of Dutch relations with the Gold Coast in the light of David van Nyendael's mission to Ashanti in 1701-1702,' in: I. van Kessel (red.), *Merchants, Missionaries & Migrants: 300 Years of Dutch-Ghanaian Relations* (Amsterdam 2002), 19-32; M.R. Doortmont, 'The Dutch Atlantic Slave Trade as Family Business: The case of the Van der Noot de Gietere – Van Bakergem family,' in: J.K. Anquandah, N.J. Opoku-Agyemang en M.R. Doortmont (red.), *The Transatlantic Slave Trade: Landmarks, Legacies, Expectations* (Accra 2007), 92-137; H. den Heijer, *De geschiedenis van de WIC, 151, 163-174, 177-179*, passim; H. den Heijer, *Goud, ivoor en slaven*, 89-166, 220-262, 297-373.
7. Nationaal Archief Suriname, Oud Archief Suriname, 1.05.10.01, inv.nr. 4, Journaal 1744-1748, inschrijving maandag 17 juli 1747, scan 322.
8. Voor de drie reizen van de *Watervliet* en verdere details zie de website 'Slave Voyages: Trans-Atlantic Slave Trade – Database' en de daar genoemde literatuur en bronnen.
9. Voor de lijst van investeerders zie Stadsarchief Amsterdam, Notarieel Archief Amsterdam, 5075, inv.nr. 2837, akte 26 november 1745, averijgrosse schip *Watervliet*. Persoonsgegevens ontleend aan J.E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam, 1578-1795* (Amsterdam 1903-1905).
10. Stadsarchief Amsterdam, Notarieel Archief Amsterdam, 5075, inv.nr. 10243, akte 10 januari 1748, scheepsverklaring.
11. M.R. Doortmont, 'Van kamerheer tot binnenmoeder,' kol. 136-143, 282-284.
12. Vergelijk Ibidem; N. Everts, 'Cherchez la Femme: Gender-Related Issues in Eighteenth-Century Elmina,' *Itinerario* 20 (1996) 45-57.

Hoofdstuk 8. Financiering van de vergeten koloniën in Guyana

1. J.P. van de Voort, *De Westindische plantages van 1720 tot 1795. Financiën en handel* (Eindhoven 1973) 184-186, bijlage XIX.
2. Jan Jacob Hartsinck, *Beschrijving van Guiana, of de wilde kust in Zuid-America* (Amsterdam 1770) 321-330.
3. E.W. van der Oest, 'The forgotten colonies of Essequibo and Demerara, 1700-1814,' in: Victor Enthoven en Johannes Postma (red.), *Riches from Atlantic commerce. Dutch transatlantic trade and shipping, 1585-1817* (Leiden-Boston 2003) 342.
4. Alex van Stipriaan, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie, 1750-1863* (Leiden 1993) 125, 258-261.
5. J.P. van de Voort, *Westindische plantages*, 91-92.
6. J.P. van de Voort, *Westindische plantages*, 281.
7. Bram Hoonhout, *Borderless Empire. Dutch Guiana in the Atlantic world* (Athens 2020) 140-143.



- 8. J.P. van de Voort, *Westindische plantages*, 162.
- 9. Paul Koulen, 'Slavenhouders en geldschietters: Nederlandse belangen in Berbice, Demerara en Essequibo, 1815-1819', *Gen. Magazine* 21:1 (2015), 46-52.
- 10. Bram Hoonhout, *Borderless Empire*, 82.

Hoofdstuk 9. Pieter Volkmar, Amsterdamse handelaar in slaafgemaakte kinderen

- 1. Zie bijvoorbeeld: B. Bush, "'Daughters of injur'd Africk': African Women and the Transatlantic Slave Trade', *Women's History Review* 17 (2008), 673-698; A. A. Diptee, 'African Children in the British Slave Trade during the Late Eighteenth Century', *Slavery & Abolition* 27 (2006), 183-196; D. Geggus, 'Sex Ratio, Age and Ethnicity in the Atlantic Slave Trade: Data from French Shipping and Plantation Records', *The Journal of African History* 30 (1989), 23-44; S. Turner, *Contested Bodies: Pregnancy, Childrearing, and Slavery in Jamaica* (Philadelphia 2017); C. A. Vasconcellos, *Slavery, Childhood and Abolition in Jamaica, 1788-1838* (Athene-Londen 2015).
- 2. Zie bijvoorbeeld: Humphrey E. Lamur, *The Production of Sugar and the Reproduction of Slaves at Vossenburg (Suriname), 1705-1863* (Amsterdam 1987); G. Oostindie, Roosenburg en Mon Bijou, *Twee Surinaamse plantages, 1720-1870* (Dordrecht 1989); A. van Stipriaan, *Surinaams Contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie, 1750-1863* (Leiden 1993).
- 3. Stadsarchief Amsterdam (SAA), 5075, inv.nr. 10282, akte 744, 6 oktober 1757; Amsterdamse courant, 25 april 1780; SAA, 5075, inv.nr. 12432, akte 84986, 31 oktober 1776; SAA, 5075, inv.nr. 12453, akte 67504, 31 augustus 1780; SAA, 5075, inv.nr. 10278, akte 918, 29 december 1756; Amsterdamse courant, 2 februari 1777.
- 4. SAA, 5075, inv.nr. 10530, akte 1300, 29 oktober 1762; SAA, 5075, inv.nr. 10531, akte 1462, 24 november 1762; SAA, 5075, inv.nr. 10531, akte 1475, 27 november 1762.
- 5. L. Balai, *Slavenschip Leusden. Moord aan de monding van de Marowijnerivier* (Zutphen 2013) 20.
- 6. Zie bijvoorbeeld: SAA, 5075, inv.nr. 10752, akte 939, 6 oktober 1753.
- 7. A. A. Diptee, 'African Children in the British Slave Trade during the Late Eighteenth Century', *Slavery & Abolition* 27 (2006), 183-196, aldaar 185.
- 8. SAA, 5075, inv.nr. 10822, akte 698, 2 juli 1765.
- 9. A. van Stipriaan, *Surinaams Contrast*, 350.
- 10. G. Oostindie, Roosenburg en Mon Bijou, *Twee Surinaamse plantages*, 72-74.
- 11. J. G. Stedman, *Narrative of a Five Years' Expedition, Against the Revolted Negroes of Surinam* (Londen 1806). Voor plantage-inventarissen achttiende-eeuws Suriname zie: Nationaal Archief, Suriname: Oud Notarieel Archief, 1.05.11.14, inv.nrs. 152-301; 686-709.
- 12. L. Balai, *Slavenschip Leusden*, 125.
- 13. E. Schreuder, *Cupido en Sideron. Twee Moren aan het Hof van Oranje* (Amsterdam 2017).
- 14. Kinderen hebben nog minder dan volwassen slaafgemaakten sporen achter gelaten in de archieven. De bronnen die er zijn, zijn opgesteld door de kolonisator. Daarnaast bestaan er voor de Nederlandse context vrijwel geen autobiografieën van (voormalig) slaafgemaakten. Alleen bekend zijn de memoires van de voormalig tot slaaf gemaakte Wange van Bali uit Timor, maar deze zijn in familiebezit en ongepubliceerd. Voorbeelden van autobiografie-



en die er voor de Britse en Amerikaanse context bestaan zijn bijvoorbeeld: O. Equiano, *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano, or Gustavus Vassa, the African* (Londen 1789); F. Douglass, *Narrative of the Life of Frederick Douglass* (Boston 1845).

Hoofdstuk 10. De plantage Vossenburg in Suriname tijdens de laatste fase van de slavernij

1. Nationaal Archief, Sociëteit van Suriname, 1.05.03, inv.nr. 91.
2. Algemeen Rijksarchief Gelderland, inv.nr. 237, brief van De Brauw aan De Vree, 13 februari 1727.
3. Jan Voorhoeve & Ursy M. Lichtveld, *Creole drum. An Anthology of Creole Literature in Surinam* (Londen 1975) 66.
4. H.E. Lamur, *De kerstening van de slaven van de Surinaamse plantage Vossenburg, 1847–1878* (Amsterdam 1985) 39-41
5. H.E. Lamur, *De kerstening van de slaven*.
6. W.F. L. Buskens, *Het familiesysteem der volkscreolen van Paramaribo* (dissertatie, Leiden 1973); M. G. Smith, 'Some aspects of Social Structure in the British Caribbean about 1820', *Social and Economic Studies*, 1 (1953), 55-79; O. Patterson, *The sociology of Slavery* (Londen 1967) 167.
7. H.G. Gutman, *The black family in slavery and freedom, 1750-1925* (New York 1976) 9-12.
8. A. P. Malone, *Sweet Chariot: Slave family and household structure in Nineteenth-Century Louisiana* (Chapel Hill-Londen 1992) 16
9. H.E. Lamur, *De kerstening van de slaven*.
10. E. D. Genovese *Roll Jordan Roll: The World the Slaves Made* (New York 1976) 184, 204.
11. H.E. Lamur, *De kerstening van de slaven*, 29.
12. H.E. Lamur, *The Production of Sugar and the Reproduction of the Slaves at Vossenburg* (Amsterdam 1987) 130.
13. H.E. Lamur & N.H.A. Boldewijn, *Deprived Childhood: Child Labour, Suriname MID-19th Century* (Paramaribo 2009).
14. H.E. Lamur, *The Production of Sugar*, p. 118.
15. N.H.A. Boldewijn, R. Dors en H.E. Lamur, *The Charlottenburg Moravian Community, 1784–1840* (Paramaribo 2007).
16. Voor enkele andere tragische ongevallen verwijs ik naar Boldewijn e.a., *The Charlottenburg Moravian Community*, 67, nr. 393; H.E. Lamur, H.E. & N.H.A. Boldewijn, *Kerstening van slaven in Paramaribo door de EBG* (Paramaribo 2018) nr. 2081; H. E. Lamur, N.H.A. Boldewijn & R. Dors, *EBG in Coronie van 1840 tot 1860* (in druk, Paramaribo 2020) nr. 714.
17. H.E. Lamur, *De waarde van EBGs archiefmateriaal voor herschrijven aspecten Surinaamse geschiedenis* (Paramaribo 2017).
18. Het aandeel van de plantage Wayampibo in de gezamenlijke productie van koffie van de beide plantages was niet te berekenen.
19. Winstpercentage ten opzichte van het geïnvesteerde kapitaal.
20. H.E. Lamur, *The Production of Sugar*, 70.

Hoofdstuk 11. Mokum en Maluku

1. De passage uit de Memorie van L'Hermite over Banda zoals opgenomen en



- hertaald, in C. Busken Huet, *Literarische fantasiën en kritieken* (1884), dl. 16, 108.
2. J.K.J. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië* (1885), dl. 3, 915.
 3. Zie voor een beschrijving van de rol van specerijen in Europa ondermeer: W. Schivenbusch, *Tastes of Paradise: A Social History of Spices, Stimulants, and Intoxicants* (New York 1993).
 4. F. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen 2009).
 5. F. Gaastra, *De geschiedenis*, 43.
 6. [http://www.atlasofmutualheritage.nl/en/Amsterdam-fort-\(Hila\).2c](http://www.atlasofmutualheritage.nl/en/Amsterdam-fort-(Hila).2c)
 7. G. Knaap, *Kruidnagelen en Christenen. De VOC en de bevolking van Ambon, 1656-1696* (2^e druk, Leiden 2004).
 8. G. Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 128-131.
 9. Zie voor een verslag van de Grote Ambonse oorlog: L. Bor, *Amboinse oorlogen door Arnold de Vlaming van Oudshoorn als superintendent, over d'oosterse gewesten oorlogachtig ten eind gebracht* (1663).
 10. G. Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 164.
 11. G. Knaap, *Kruidnagelen en Christenen* (1^e druk, Leiden 1987) 127-132.
 12. Knaap 1995, p.197.
 13. [http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Nassau-fort-\(Banda\).14c](http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Nassau-fort-(Banda).14c)
 14. Jur van Goor, *Jan Pieterszoon Coen, 1587-1629: koopman-koning in Azië* (Amsterdam 2020) 437-438.
 15. Zie voor een verslag van de militaire campagne op Banda: Jur van Goor, *Jan Pieterszoon Coen, 433-466*; Michiel de Jong e.a., *Oorlogen Overzee. Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa, 1595-1814* (Amsterdam 2015) 78-79.
 16. Zie voor een overzicht van de groei van het aantal tot slaaf gemaakten in de gouvernementen Ambon en Banda, M. van Rossum, *Kleurrijke Tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015) 23.

Hoofdstuk 12. Suiker en slavernij in Nederlands-Brazilië

1. Jan de Vries, 'The Dutch Atlantic Economies', in: P. A. Coclanis (red.), *The Atlantic Economy During The Seventeenth And Eighteenth Centuries: Organization, Operation, Practice, And Personnel* (Columbia 2005) 1-29, 5.
2. A. Poelwijk, 'In dienste vant suyckerbacken': *De Amsterdamse suikernijverheid en haar ondernemers, 1580-1630* (Hilversum 2003) 259-260.
3. Beschrijving van een verzekeringszaak in het boek van de Amsterdams Kamer van assurantie maakt dit duidelijk. IISG, ARCH03777, Collectie College van Commissarissen van Assurantie Amsterdam.
4. Slaafsoldaten waren ook in het Portugese leger in Brazilië gebruikelijk. H. Matos, "'Black Troops' and Hierarchies of Color in the Portuguese Atlantic World: The Case of Henrique Dias and His Black Regiment", *Luso-Brazilian Review* 45:1 (2008), 6-29.
5. Nationaal Archief (NA), Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 12577-44, gedrukte sententie Raad van Brabant.
6. Voor het bestuur in Brazilië: C. Antunes, E. Odegard en J. van Den Tol, 'The Networks of Dutch Brazil: Rise, Entanglement and Fall of a Colonial Dream', in: C. Antunes en J. Gommans (red.), *Exploring the Dutch Empire: Agents, Networks and Institutions, 1600-2000* (Londen 2015), 77-94.



7. J.F.M. Sterck e.a. (red.), *De werken van Vondel. Deel 2. 1620-1627* (Amsterdam 1629), 13.
8. C. Antunes, E. Odegard en J. van den Tol, "The Networks of Dutch Brazil", 83.
9. NA, Oude West-Indische Compagnie, 1.05.01.01, inv.nr. 56, scan 832.
10. Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 171, No. Z 4305.
11. P. Moreau, *Klare en Waerachtige beschryvinge van de leste beroerten en afval der Portugezen in Brasil* (Amsterdam 1652) 9.
12. D. Strum, *The Sugar Trade: Brazil, Portugal and the Netherlands, 1595-1630* (Rio de Janeiro-Stanford 2013) 213-216.
13. H.J. den Heijer, 'Het recht van de sterkste in de polder. Politieke en economische strijd tussen Amsterdam en Zeeland over de kwestie Brazilië, 1630-1654', in: D. Bos, M.A. Ebben, H. te Velde (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 72-92.
14. H. Wätjen, *Das holländische Kolonialreich in Brasilien: Ein kapittel aus der Kolonialgeschichte des 17. Jahrhunderts* (Den Haag-Gotha 1921) 316-324.
15. Brabants Historisch Informatie Centrum, 19 Raad van Brabant, inv.nr. 429, scan 78.

Hoofdstuk 13. Op zoek naar slaven in Kaap de Goede Hoop

1. Nigel Worden, Vivian Bickford-Smith en Elizabeth van Heyningen (red.), *Cape Town: The Making of a City* (Kaapstad 1998).
2. Math Verstegen, *Kaapstad: een onwettig kind van de VOC* (Zaltbommel 2002).
3. Markus Vink, "'The World's Oldest Trade': Dutch slavery and slave trade in the Indian Ocean in the seventeenth century," *Journal of World History* 14:2 (2003), 131-77; Henk den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 2002).
4. www.vocsite.nl
5. F.W. Stapel e.a. (red.), *Pieter van Dam's Beschryvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1701* (Den Haag 1927-1954), dl. 1.2, 653; dl. 2.3, 497-499. Ook besproken in Math Verstegen, *Kaapstad*.
6. www.vocsite.nl.
7. F.W. Stapel e.a., *Pieter van Dam's Beschryvinge*, dl. 2.3, 497-9. De details van de reis van de *Hasselt* zijn te vinden in de Transatlantic Slave Trade Database ondergebracht bij <https://www.slavevoyages.org>; H.C.V. Leibrandt (red.), *Precis of the archives of the Cape of Good Hope: Riebeeck's journal* (Kaapstad 1897), dl. 2, 70 (16 August 1657); 118-9 (6-8 May 1658).
8. H.C.V. Leibrandt, *Riebeeck's journal*, II: 118.
9. H.C.V. Leibrandt, *Riebeeck's journal*, dl. 2, 118-119; F.W. Stapel e.a., *Pieter van Dam's Beschryvinge*, dl. 2.3, 497-499; Cape Town Archives Repository, Resoluties van de Raad van Politie aan de Kaap de Goede Hoop, woensdag 8 mei 1658. C. 1, 326-328.
10. Nigel Worden, 'Indian Ocean slaves in Cape Town, 1695-1807', *Journal of Southern African Studies* 42:3 (2016), 389-408.
11. Zie Matthias van Rossum, *Kleurrijke Tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015), vooral 36-38; Markus Vink, "'The World's Oldest Trade'"; Richard Allen, *European slave trading in the Indian Ocean, 1500-1850* (Athens 2014); Matthias van Rossum, "'Vervloekte goudzugt'. De VOC, slavenhandel en slavernij in Azië," *tseg* 12:4 (2015), 29-58; Matthias van Rossum



- en Linda Mbeki, 'Private slave trade in the Dutch Indian Ocean World: A study into the networks and backgrounds of the slavers and the enslaved in South Asia and South Africa', *Slavery & Abolition* 38:1 (2017), 95-116.
12. Nigel Worden en Gerald Groenewald (red.), *Trials of Slavery: Selected documents concerning slaves from the criminal records of the Council of Justice at the Cape of Good Hope, 1705-1794* (Kaapstad 2005) 73-83.
 13. W.J. de Kock, 'Cornelis van Quaelberg', *Historia* 3:3 (1985), 183-184; W.J. de Kock (red.), *Dictionary of South African Biography* (Kaapstad 1968), dl. 4, 'Quaelberg'.

Hoofdstuk 14. Nieuwer-Amstel, stadskolonie aan de Delaware

1. G. Murray Bakker, 'Iets over de stichters van Nieuw-Nederland en hunne afstammelingen,' *Eigen Haard* 32 (1888), 390; Simon Hart, 'The City-Colony of New Amstel on the Delaware: II,' *de Halve Maen: Journal of The Holland Society of New York* 40:1 (1965), 8-9; New York State Archives (NYSA), NYCM, XV, 97, Directeuren in Amsterdam naar Stuyvesant, 20 jan. 1664; Mark L. Thompson, *The Contest for the Delaware Valley: Allegiance, Identity, and Empire in the Seventeenth Century* (Baton Rouge 2013), 174. C.A. Weslager suggereert dat het ook mogelijk is dat Alexander d'Hinoyossa deze tot slaaf gemaakte mensen aan de Engelsen in Maryland wilde verkopen. Op deze manier kon hij de restricties van de Engelse navigatie-akten ontwijken. C.A. Weslager, 'The City of Amsterdam's Colony on the Delaware, 1656-1664,' *Delaware History* 20 (1982), 1-25, 73-97, 15.
2. Jaap Jacobs, *New Netherland: A Dutch Colony in Seventeenth-Century America* (Leiden 2005) 39.
3. NYSA, NYCM, XII, 11, Resolutie van de Kamer in Amsterdam, 19 nov. 1654. Correspondence 12:11 p. 33-34 in Gehring's translation. Zij brachten 397 Afrikaanse gevangenen naar de kolonie.
4. NYSA, NYCM, XV, Contract tussen de stad Amsterdam en de directeuren van de WIC, geen datum. Zie ook NYSA, NYCM, XV, 97, Directeuren in Amsterdam naar Directeur Stuyvesant, 20 jan. 1664.
5. *The Trans-Atlantic Slave Trade Database* (geraadpleegd op 27 februari 2020).
6. NYSA, NYCM, VX, 77, Charter van de Gideon, 15 nov. 1663.
7. Het is niet duidelijk waar precies in westelijk Centraal-Afrika Gilde tot de slaaf gemaakte mensen kocht. Hij gaf zelf aan dat dit in Loango was gebeurd, maar andere bronnen noemen Angola. Beide gebieden bevingen zich in westelijk Centraal-Afrika. Ze vallen niet samen met de grenzen van het huidige Angola. Stadsarchief Amsterdam (SAA), Notarieel Archief, inv.nr. 3189, f. 121-121v, 23 maart 1666; *The Trans-Atlantic Slave Trade Database* (geraadpleegd op 27 februari 2020).
8. Leo Balai, *Het Slavenschip Leusden: Slavenschepen en de West-Indische Compagnie, 1720-1738* (Zutphen 2011) 42; Johannes Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815* (Cambridge 1990) 33; E.B. O'Callaghan (red.), *Voyages of the slavers St. John and Arms of Amsterdam, 1659, 1663; together with additional papers illustrative of the slave trade under the Dutch* (Albany 1867), 210-213.
9. NYSA, NYCM, XV, 137, Stuyvesant naar Beck, 30 juli 1664; E.B. O'Callaghan, *Voyages of the slavers*, 216-218; NYSA, NYCM, XV, 131, Stuyvesant naar de directeuren in Amsterdam, 10 juni 1664; E.B. O'Callaghan, *Voyages of the slavers*, 205-206.



10. E.B. O'Callaghan, *Voyages of the slavers*, 214-5, 221-3; NYSA, NYCM, XV, 139, Nieuw Nederland Council naar Directeuren in Amsterdam, 17 aug. 1664; SAA, Notarieel Archief, inv.nr. 3189, f. 121-121v, 23 maart 1666; E.B. O'Callaghan, *Voyages of the slavers*, 221-223.
11. Mark L. Thompson, *The Contest for the Delaware Valley*, 182; SAA, Notarieel Archief, inv.nr. 2016, f. 1309-1310, 27 oct. 1664.
12. Nationaal Archief, Staten Generaal, 1.01.07, inv.nr. 12564.57, Verklaring van Dirck Looten, 12 oct. 1665.
13. NYSA, NYCM, XV, 139, Nieuw Nederland Council naar de directeuren in Amsterdam, 17 aug. 1664; Mark L. Thompson, *The Contest for the Delaware Valley*, 182.
14. E. B. O'Callaghan and Berthold Fernow (red.), *Documents Relative to the Colonial History of the State of New York* (Albany 1853), vol. 3, 73.
15. Jaap Jacobs, *New Netherland: A Dutch Colony in Seventeenth-Century America* (Leiden 2005) 65-66, 179-180.

Hoofdstuk 15. Slavernij, slavenhandel en de VOC in Zuid-Azië

1. Nationaal Archief (NA), database VOC-Opvarenden: Haye Jansz bleef het bevel voeren over de *Ter Eem* totdat hij inscheepte op de *T Ghijn* voor zijn terugreis: NA, Verenigde Oostindische Compagnie, 1.04.02, inv.nr. 5510, f. 2; Voor details over de lading van de *Ter Eem* op de reis van Colombo naar Batavia zie: Boekhouder-Generaal Batavia, <http://bgb.huygens.knaw.nl/>; Als bron voor de 1500 gulden die werd betaald om de aanstelling te krijgen, zie Jaap Bruijn, *Commanders of Dutch East India Ships in the Eighteenth Century* (Suffolk 2011) 167.
2. Details van de reizen van de *Ter Eem* en de *T Ghijn* in Azië zijn te vinden in Boekhouder-Generaal Batavia, <http://bgb.huygens.knaw.nl/>; Zie voor de terugreis: Boekhouder-Generaal en NA, database VOC-opvarenden.
3. Richard B. Allen, *European Slave Trading in the Indian Ocean 1500-1850* (Athens 2014).
4. Alicia Schrikker en Nira Wickramasinghe, 'Enslaved in the Indian Ocean' in: A.F. Schrikker en N. Wickramasinghe (red.), *Being a Slave: European slavery in the Indian Ocean* (in druk; Leiden 2020). Zie voor een ijzersterke inleiding en een variëteit aan casestudies: Indrani Chatterjee en Richard Eaton (red.), *Slavery and South Asian history* (Bloomington 2006).
5. Sanjay Subrahmanyam, 'Slaves and Tyrants: Dutch Tribulations in Seventeenth-Century Mrauk-U', *Journal of Early Modern History* 1:3 (1997), 201-253; Markus Vink, *Encounters on the Opposite Coast: The Dutch East India Company and the Nayaka State of Madurai in the Seventeenth Century* (Leiden 2015).
6. Markus Vink, *Encounters on the opposite coast*.
7. W. Schouten, *Oost-Indische Voyagie [..]* (Amsterdam 1676).
8. A.F. Schrikker en K.J. Ekama, 'Through the Lens of Slavery: Dutch Sri Lanka in the Eighteenth Century' in: Z. Biedermann en A. Strathern (red.), *Sri Lanka at the Crossroads of History* (Londen 2017) 178-193.
9. Remco Raben, *Batavia and Colombo: The Ethnic and Spatial Order of Two Colonial Cities 1600-1800* (dissertatie, Universiteit Leiden, Leiden 1996); Kate Ekama, *Slavery in Dutch Colombo: A Social History* (masterscriptie, Universiteit Leiden, Leiden 2012).



10. K.D. Paranavitana, *The diary of Isaac Augustin Rumpf: the Dutch Governor of Ceylon (1716-1723)* (Colombo 2015); Linda Mbeki en Matthias van Rossum, 'Private Slave Trade in the Dutch Indian Ocean World: A Study into the Networks and Backgrounds of the Slavers and the Enslaved in South Asia and South Africa', *Slavery & Abolition. A Journal of Slave and Post-Slave Studies* 38 (2017), 95-116; Voor Batticaloa, zie: The National Archives of Sri Lanka (SL-NA), 1/2791.
11. Gerrit Knaap, 'Europeans, Mestizos and Slaves: The Population of Colombo at the End of the Seventeenth Century', *Itinerario* 5:2 (1981), 84-101, aldaar 88-94.

Hoofdstuk 16. Drie Amsterdammers in Curaçao in de negentiende eeuw

1. Habaai en Marchena zijn Sefardische achternamen; de Hebreeuwse naam Beth Haim betekent 'het Huis van Leven'.
2. René Rosalia, *Tambú. De legale en kerkelijke repressie van Afro-Curaçaose volksuitingen* (Zutphen 1997).
3. H. Jordaan, *Slavernij en vrijheid op Curaçao. De dynamiek van een achttiende-eeuws Atlantisch handelsknooppunt* (Zutphen 2012).
4. Ibidem.
5. Ibidem.
6. Ibidem.
7. Joannes Martinus Niewindt, *Catecismo pa uso di Catholicanan di Curaçao: Catechismus ten gebruiken der Catholijken van Curaçao* (1825).
8. Brief d.d. 28 oktober 1828 in Dahlhaus, 1924.
9. R. Donk, *Beschaving, bekering en bevoogding. Honderd jaar onderwijs op Curaçao, Aruba en Bonaire (1816-1916)* (Volendam 2019).
10. J. Isenia, Looking for *kambrada*: Sexuality and social anxieties in the Dutch colonial archive, 1882-1923. *Tijdschrift voor genderstudies* 22:2 (2019), 125-143.
11. G.W. Rutgers, *Schrijven is zilver, spreken is goud. Oratuur, auratuur en literatuur van de Nederlandse Antillen en Aruba* (dissertatie, Universiteit Utrecht, Utrecht 1994).
12. Juliana Elis, 'De tamboe op Curaçao', *Bzzlletin* 15-16 (1986); Nationaal Archief Curaçao, Fundashon Zikinzá, opname 487 en 624. Fundashon Zikinzá heeft een collectie van ongeveer 1400 geluidsopnamen met liederen en verhalen, verzameld door de etnografen Paul Brenneker en Elis Juliana in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw.
13. René Rosalia, *Tambú*.

Hoofdstuk 17. Slavernij, recht en verschil in de ogen van Amsterdamse bestuurders

1. Yanna Yannakakis, 'Beyond Jurisdictions: Native Agency in the Making of Colonial Legal Cultures. A Review Essay', *Comparative Studies in Society and History* 57:4 (2015), 1070-82; Griet Vermeesch and Manon van der Heijden, 'The Uses of Justice in a Global Perspective', in Griet Vermeesch, Manon van der Heijden en Jaco Zuiderduijn (red.), *The Uses of Justice in Global Perspective, 1600-1900* (Londen-New York 2019), 1-22.
2. De ordonnanties van Karel V en Filips II (*Constitutio Criminalis Carolina* en *De criminele ordonnantiën van 1570*) boden de basis van criminele procedures. Zie



- ook Natalie Zemon Davis, 'Judges, Masters, Diviners: Slaves' Experience of Criminal Justice in Colonial Suriname', *Law and History Review* 29: 4 (2011), 925-984.
3. Jacob A. Schiltkamp, 'Legislation, Government, Jurisprudence, and Law in the Dutch West Indian Colonies: The Order of Government of 1629', *Pro Memoria: Bijdragen Tot de Rechtsgeschiedenis Der Nederlanden* 5:2 (2003), 320-330, aldaar 321.
 4. Deze bron was het Corpus Iuris Civilis van Justinianus, en in het bijzonder, het deel over eigendomsrecht. Doordat een slaaf als een 'zaak' werd beschouwd, was de relatie tussen meester en slaven door eigendomsrecht geregeld.
 5. Carla van Wamelen, *Family life onder de VOC: een handelscompagnie in huwelijks- en gezinszaken* (Hilversum 2014), 76.
 6. Henk den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (3^e druk, Zutphen 2007) III-19.
 7. Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795* (Amsterdam 1963) 412, 524, 982.
 8. Alicia Schrikker en Kate Ekama, 'Through the Lens of Slavery: Dutch Sri Lanka in the Eighteenth Century', in Zoltán Biedermann en Alan Strathern (red.), *Sri Lanka at the Crossroads of History* (London 2017) 178-287.
 9. J.A. van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch plakaatboek, 1602-1811* (Batavia-Den Haag 1885) 572-76.
 10. De gouverneur-generaal tijdens deze belangrijke periode was Laurent Reael, geschoolde jurist en zoon van een Amsterdamse stadsbestuurder.
 11. Jacob Adriaan Schiltkamp, *West Indisch Plakaatboek. Publicaties En Andere Wetten Alsmede de Oudste Resoluties Betrekkende Hebbende Op Curaçao, Aruba, Bonaire* (Amsterdam 1978).
 12. Han Jordaan, 'Free Blacks and Coloreds and the Administration of Justice in Eighteenth-Century Curaçao', *New West Indian Guide / Nieuwe West-Indische Gids* 84:1-2 (2010), 63-86.
 13. Jacob A. Schiltkamp, 'Legislation, Government, Jurisprudence, and Law', 330.
 14. Joris van den Tol, '1642: De Portugese slavenlobby', in: L. Heerma van Voss e.a., *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018) 248-252.

Hoofdstuk 18. Notarissen en de slavenhandel in Batavia

1. Bea Brommer, *To My Dear Pietermetje: Grandfather and Granddaughter in VOC Time, 1710-1720* (Leiden 2015) 130-131.
2. G.L. Balk, F. van Dijk, en D.J. Kortlang (red.), *The archives of the Dutch East India Company (VOC) and the Local Institution in Batavia (Jakarta)* (Leiden 2007) 75.
3. J.A. van der Chijs, *Nederlands-Indisch Plakaatboek, vierde deel, 1709-1743* (Den Haag 1887) 194-195.
4. ANRI Jakarta, Notarieel Archief, inv.nr. 3935, Minuut Akten van Transport (MAT) Notaris Carel Schoute, 15 november 1723.
5. Arsip Nasional Republik Indonesia (ANRI), Notarieel Archief, inv.nr. 3947, MAT Notaris Carel Schoute, 21 juli 1727.
6. ANRI, Notarieel Archief, inv.nr. 3947, MAT Notaris Carel Schoute, 30 juli 1727.
7. ANRI, Notarieel Archief, inv.nr. 3947, MAT Notaris Carel Schoute, 21 augustus 1727.



8. H.E. Niemeijer, 'Slavery, Ethnicity, and the Economic Independence of Women in Seventeenth-Century Batavia', in Barbara Watson Andaya (ed.), *Other Pasts: Women, Gender and History in Early Modern Southeast Asia*, Manoa: University of Hawaii, 2001, p. 188.
9. ANRI, Notarieel Archief, inv.nr. 3947, MAT Notaris Carel Schoute, 25 augustus 1727.
10. ANRI, Notarieel Archief, inv.nr. 3950, MAT Notaris Carel Schoute, 12 april 1728.
11. ANRI, Notarieel Archief, inv.nr. 3953, MAT Notaris Carel Schoute, 24 juni 1730.

Hoofdstuk 19. Een opstand op de plantage van stadssecretaris Witsen

1. G.W. van de Meiden, *Betwist bestuur. De eerste bestuurlijke ruzies in Suriname 1651-1753* (Amsterdam 2008) 36.
2. Oorspronkelijke en gedetailleerde weergaven van voorbeelden van slavenverzet in Suriname aan het einde van de zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw zijn te lezen in de publicaties van F.Dragtenstein, *De ondraaglijke Stouthed der wegloopers, Marronage en koloniaal beleid in Suriname, 1667-1768* (2002) en 'De opstand op Palmeneribo', *Oso tijdschrift voor Surinamistiek* 23:2 (2004).
3. G. van Alphen, 'Suriname in een onbekend journaal van 1693', *Nieuwe West-Indische Gids* 42 (1963), 303-313, aldaar 309.
4. J. M. van der Linde, *Surinaamse suikerheren en hun kerk* (Wageningen 1966) 73.
5. J.M. van der Linde, *Surinaamse suikerheren*, 127.
6. Alle citaten uit oorspronkelijke bronnen in dit hoofdstuk zijn door mij geparafraseerd. De oorspronkelijke citaten zijn afkomstig uit Nationaal Archief, Sociëteit van Suriname, 1.05.03, inv.nrs. 22, 128, 150, 234, 284.
7. Margot van den Berg, "'Mingo jou no man': Oud-Sranan in verhoren en verslagen van rechtzaken', *Oso, Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en geschiedenis* 20:2 (2001), 241-253, aldaar 245.

Hoofdstuk 20. Verzet tegen slavernij onder de VOC

1. W. Ph. Coolhaas, *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* (1960-2007), dl 4., 639.
2. F.W. Stapel e.a., *Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie, 1639-1701* (1927-1954), dl. 2, 659.
3. Zoals bijvoorbeeld in Eric Jones, *Wives, Slaves, and Concubines. A History of the Female Underclass in Dutch Asia* (DeKalb 2010) 144.
4. M. van Rossum, *Kleurrijke Tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015) 26.
5. M. van Rossum, *Kleurrijke Tragiek*, 23.
6. Kate Ekama, 'Just Deserters: Runaway Slaves from the VOC Cape, c. 1700-1800', in: Matthias van Rossum en Jeanette Kamp (red.), *Desertion in the Early Modern World. A Comparative History* (Londen 2016); Markus Vink, "'The World's Oldest Trade': Dutch slavery and slave trade in the Indian Ocean in the seventeenth century,' *Journal of World History* 14:2 (2003), 131-77; Robert Ross, *Cape of Torments. Slavery and Resistance in South Africa* (Londen 1983); Dan Sleight en Piet Westra, *De opstand op het slavenschip Meermin* (Amsterdam 2013); Andrew



- Alexander, 'Shipboard Slave uprisings on the Malagasy Coast: The "Meermin" (1766) and "De zon" (1775)', *Kronos* 33 (2007), 84-111; M. van Rossum, "'Amok!': Mutinies and Slaves on Dutch East Indiamen in the 1780s', *International Review of Social History* 58:S21 (2013); M. van Rossum, 'Slave Revolts, Enslavement, and (Private) VOC Networks'; Van Rossum, 'Diversity, Desertion and Resistance'; A. Geelen, B. van den Hout, M. Tosun, M. de Windt en M. van Rossum, 'On The Run: Runaway slaves and their social networks in eighteenth century Cochin', *Journal of Social History* (in druk).
7. M. van Rossum, *Kleurrijke Tragiek*, 64; Markus Vink, 'World's Oldest Trade', 172.
 8. Nationaal Archief (NA), Verenigde Oostindische Compagnie, 1.04.02, inv.nr. 5874, f. 159; inv.nr. 5958, f. 12; inv.nr. 6173, f. 6; inv.nr. 14755, f. 1. Stadsarchief Amsterdam, Ondertrouwregister, inv.nr. 579, f. 116.
 9. NA, Nederlandse bezittingen in India: Digitale Duplicaten van Archieven aanwezig in de Tamil Nadu Archives te Chennai, 1.11.06.11, inv. 485, scans 200-217.
 10. Markus Vink, 'World's Oldest Trade', 175.
 11. Ibidem 174, 175; M. van Rossum, 'Running Together or Running Apart? Diversity, Desertion and Resistance in the Dutch East India Company Empire, 1650-1800', in: Marcus Rediker e.a. (red.), *A Global History of Runaways: Workers, Mobility, and Capitalism 1600-1800* (2019), 125-155, aldaar 144.
 12. M. van Rossum, "'Working for the Devil": Desertion in the Eurasian Empire of the VOC in: Matthias van Rossum en Jeannette Kamp, *Desertion in the Early Modern World. A Comparative History* (2016), 127-158, aldaar 150; W. Ph. Coolhaas, *Generale Missiven*, dl. 4, 238.
 13. Bij het bemachtigen van slaven ging ook veel geweld gepaard. Daarbij werden soms hele eilanden ontvolkt. In 1756 bijvoorbeeld viel Commisaris J.A. Paravinici het eiland Roti aan, waarbij 1445 mensen tot slaaf werden gemaakt. Dit is slechts één voorbeeld van talloze expedities. J. Fox., "'For Good and Sufficient Reaasons": An Examination of Early Dutch East India Company Ordinances on Slaves and Slavery' in: Anthony Reid (red.), *Slavery, Bondage and Dependency in South-East Asia* (St. Lucia 1983) 250; M. van Rossum, *Kleurrijke Tragiek*, 66.
 14. NA, 1.11.06.11, inv.nr. 538, scans 168-170.
 15. M. van Rossum, 'Mutinies and slaves on Dutch East Indiamen', 129; M. van Rossum, *Werkers van de Wereld: globalisering, arbeid en interculturele ontmoetingen tussen Aziatische en Europese zeelieden in dienst van de VOC, 1600-1800* (2014) 390-391; Alexander 'Shipboard Slave uprisings', 85.
 16. Andrew Alexander 'Shipboard Slave uprisings', 85; M. van Rossum, *Kleurrijke Tragiek*, 66.
 17. M. van Rossum, 'Running Together or Running Apart?', 143.

Hoofdstuk 21. Opstand in Berbice

1. Deze bijdrage is gebaseerd op mijn aanstaande boek, *Bloed in de Rivier: Het onbekende verhaal van de massale slavenopstand in een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 2020). Voor nieuws van Berbice in Nederlandse kranten zie Esther Baakman, "'Their power has been broken, the danger has passed": Dutch newspaper coverage of the Berbice slave revolt, 1763', *Early Modern Low Countries* 2:1 (2018), 45-67.



2. De bronnen voor de slavenopstand in 1763 in Berbice bevinden zich voornamelijk in het Nationaal Archief in Den Haag, met kleinere collecties in The National Archives in Kew, Engeland en in The National Archives of Guyana in Georgetown.
3. De geschiedenis van Berbice is tot nu toe weinig bestudeerd, gedeeltelijk omdat veel van de bronnen, met name voor de zeventiende eeuw, niet meer bestaan.
4. Voor de steun van de burgemeesters en Admiraliteit, zie Nationaal Archief, Den Haag (NA), Sociëteit van Berbice 1.05.05, no. 18, notulen van 30 mei, 1763, 1 juni 1763, 3 juni 1763 en met name 20 juni 1763.
5. Ernst Graafland (directeur van de Sociëteit van Berbice) aan Raadspensionaris, 31 mei 1763 en 28 juni 1763, NA, Collectie Fagel, 1.10.29, no.1824.
6. Kars, *Bloed in de Rivier*, hoofdstuk 10 en P. M. Netscher, *Geschiedenis van de koloniën Essequibo, Demerara en Berbice, van de vestiging der Nederlanders aldaar tot op onzen tijd* ('s Gravenhage 1888), 221-226. Voor locaties in Amsterdam die met slavernij verbonden zijn, zie Dienne Hondius en anderen, *Amsterdam: Gids Slavernij verleden* (Arnhem 2014).
7. Clé Leger, 'Stagnatie en Stabiliteit. De economie tussen 1730 en 1795', in Willem Frijhoef en Maarten Prak, *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste Stadstaat, 1650-1813* (Amsterdam 2004), 219-265 en Pepijn Brandon en Ulbe Bosma, 'De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 16:2 (2019), 5-45.
8. Extract Register der Resolution van de Hoog Mogende Heeren Staten General der Vereenigde Nederlanden, 7 juli 1763, 20 juli 1763, NA, Sociëteit van Berbice 1.05.05, no. 227.
9. Brunswijk aan Hoog Mogende Heeren, 11 juli 1763, en Bijlagen, NA, Sociëteit van Berbice 1.05.05, no. 227.
10. De notulen van de vergaderingen van de directeurs der Sociëteit van Berbice zijn te vinden in NA, Sociëteit van Berbice 1.05.05, nos. 4 en 18. Zie ook Netscher, *Geschiedenis*.

Slavernij in beeld

1. J.D. Herlein, *Beschryvinge van de volk-plantinge Suriname* (...) (Leeuwarden 1718).
2. John Gabriel Stedman, *Narrative of a five years' expedition against the revolted negroes of Surinam, in Guiana, on the wild coast of South America; from the year 1772, to 1777* (...) (Londen 1796). Deze afbeeldingen zijn talloze malen overgenomen in publicaties zoals die van Friedrich Justin Bertuch (1747-1822) en Giulio Ferrario (1767-1847).
3. William Blake verzorgde maar liefst zestien gravures waarvan werd gezegd dat ze behoorden tot de 'best executed, most interesting and important book illustrations.' Zie: John Gabriel Stedman, *Narrative of a Five Years Expedition against the Revolted Negroes of Surinam*. Transcribed for the First Time from the Original 1790 manuscript. Richard en Sally Price (red.) (Baltimore en Londen 1988), xxxix.
4. Carl Haarnack, 'Nachrichten von Suriname. Representations of a Dutch Colony in German Travel Literature (1800-1900)', in: Alison E. Martin, Lut Missinne en Beatrix van Dam (red.), *Travel Writing in Dutch and German, 1790-1930*.



Modernity, Regionality, Mobility (Londen 2017).

5. Zie bijvoorbeeld: Lydia Maria Child, *The Oasis* (Boston 1834).
6. Een belangrijke categorie beelden van slavernij vinden we in publicaties van missionarissen (zoals bijvoorbeeld Herrnhutters) en predikanten (W.R. baron van Hoëvell en anderen). Hierin wordt vaak een poging gedaan om de lezer zich te laten identificeren met de slaven.
7. Gert Oostindie, 'The Enlightenment, Christianity and the Suriname Slave', *Journal of Caribbean History* 26 (1992), 147-170, aldaar 150. Planters, kolonisten en investeerders waren vooral bezig met de opbrengsten van de plantages en slavenarbeid en niet met filosofische en morele vraagstukken.

Collectieve herinnering slavernij als morele compensatie

1. 'Facing the Past to Liberate the Future: Colonial Africa in the German Mind', januari 2005, https://www.humanityinaction.org/knowledge_detail/facing-the-past-to-liberate-the-future-colonial-africa-in-the-german-mind/?lang=nl (bekeken op 8-7-2020).

Hoofdstuk 22. Tussen slavernij en vrijheid in Amsterdam

1. Stadsarchief Amsterdam (SAA), Notarieel Archief, 5075, no. 1555B, 1829.
2. Mark Ponte, "Al de swarten die hier ter stede comen". Een Afro-Atlantische gemeenschap in zeventiende-eeuws Amsterdam', *TSEG/ Low Countries Journal of Social and Economic History*, 15:4 (2019), 33-62, aldaar 41-42; Slavevoyages id: 11355, www.slavevoyages.org (bekeken op 8-7-2020); SAA, Notarieel Archief, 5075, no. 83, 165-165v.
3. Joaquim Romero Magalhães, 'Africans, Indians, and Slavery in Portugal', *Portuguese Studies* 13 (1997), 143-51.; W. Pieterse (red.), *Livro de Beth Haim do Kahal Kados de Bet Yahacob* (Assen 1970); Lydia Hagoort, *Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel. De begraafplaats van de Portugese Joden in Amsterdam 1614-1945* (Hilversum 2005).
4. G. Rooseboom, *Recueil van verscheide Keuren, en Coustumen; midtsgaders Maniere van Procederen, binne der Stede Amsterdam* (Amsterdam 1644).
5. Mark Ponte, 'Zwart in Amsterdam rond 1650', in: Elmer Kolfin en Epco Runia (red.), *Zwart in Rembrandts Tijd* (Zwolle 2020) 44-61; Nationaal Archief, Den Haag, Oude West-Indische Compagnie (OWIC), no. 53, f 161; SAA, Ondertrouwregister, 5001, no. 470, 209.
6. Ponte, 'Al de swarten die hier ter stede comen'.
7. Nationaal Archief Suriname, Oud Archief Suriname: Gouvernementssecretarie, 1.05.10.01, no. 9, 1 mei 1769; Jean Jacques Vrij, 'De levens van Susanna Dumion en twee andere Afro-Westindische vrouwen in de achttiende eeuw', *Wi Rutu: Tijdschrift voor Surinaamse Genealogie* 15:1 (2015) 18-31.
8. SAA, Notarieel Archief, 5075, no. 8331, akte no. 93.
9. Han Jordaan, *Slavernij & Vrijheid op Curacao. De dynamiek van een achttiende-eeuws Atlantisch handelsknooppunt* (Zutphen 2013) 98-99.
10. Mark Ponte, 'Geweesene slavinnen', *Ons Amsterdam* 71 (2019), 6; SAA, Notarieel Archief, 5075, no. 8326; no. 269; no. 8340, akte no. 84; SAA, Archief van de Hervormde Gemeente; Kerkenraad, 376, no. 26, 256; SAA, DTB Dopen, 5001, no. 108, 179. Zie ook <http://voetnoot.org/2020/02/27/lea-van-bali-ca-1668-1738/> (bekeken op 8-7-2020).



11. Bram Hoonhout, “‘Vrije grond’ onbereikbaar voor slaven’, in Marjolein ‘t Hart en anderen (red.), *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018), 323-328; SAA, Archief van de Hervormde Gemeente, Kerkenraad, 376, no. 26, 256.
12. Hoonhout, “‘Vrije grond’ onbereikbaar voor slaven’.

Hoofdstuk 23. Productie en handel van glazen kralen in Amsterdam

1. Karlis Karklins, ‘Beads from the wreck of the Dutch East Indiaman “De Liefde” (1711)’, *BEADS: Journal of the Society of Bead Researchers* 12 (1988), 11-17; Peter Francis, ‘Beads in Indonesia’, *Asian Perspectives* 30:2 (1991), 217-241.
2. Karklins, ‘Beads’.
3. Dan Sleight en Piet Westra, *De opstand op het slavenschip Meermin* (Amsterdam 2013).
4. Karlis Karklins en Norman Barka, ‘The beads of St Eustatius, Netherlands Antilles’, *BEADS: Journal of the Society of Bead Researchers* 13 (1989), 55-80.
5. Ibid.
6. Felicia Fricke, *The Lifeways of Enslaved People in Curaçao, St Eustatius, and St Maarten/ St Martin: A Thematic Analysis of Archaeological, Osteological, and Oral Historical Data*, Dissertatie, University of Kent, 2019, 303-305; Karklins en Barka, ‘Beads of St Eustatius’.
7. Karlis Karklins, ‘Seventeenth century Dutch beads’, *Historical Archaeology* 8 (1974), 64-82; Reino Liefkes, “‘Façon de Venise’ glass in the Netherlands’, in Jutta-Annette Page (red.), *Beyond Venice: Glass in Venetian Style, 1500-1750* (New York 2004), 226-269; Jan Baart, ‘Glass bead sites in Amsterdam’, *Historical Archaeology* 22:1 (1988), 67-75; Johan Soetens, *In glas verpakt: kunst, kitsch en koopmanschap* (Amsterdam 1999), 289; Gemeente Amsterdam, *Een achtertuin vol 17e-eeuws glasafval*, <https://www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/monumenten/archeologie/glasafval/> (bekeken op 13-1-2020); Johan Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, Deel 1 (tweede druk: Amsterdam 1963), 277; J.G. van Dillen, *Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie* (Den Haag 1958), 107, 249, en 259.
8. Baart ‘Glass bead sites’; Liefkes, ‘Façon de Venise’.
9. Karklins, ‘Seventeenth century’; Baart, ‘Glass bead sites’; Alexandra Gaba-van Dongen, ‘Longing for luxury: some social routes of Venetian-style glassware in the Netherlands during the 17th century’, in Page, *Beyond Venice*, 192-225.
10. Karklins, ‘Seventeenth century’; Baart, ‘Glass bead sites’; Van Dillen, *Aandeelhoudersregisters*, 64; Elias, *Vroedschap*, 386-388.
11. Geke Burger, *De Blue Beads van Sint Eustatius: een historisch onderzoek op het snijvlak van archeologie en geschiedenis*, Master thesis, Universiteit Leiden, 2019, 28-29; Liefke, ‘Façon de Venise’, 311; Karlis Karklins, ‘Some comments on mulberry and twisted square beads’, *BEADS: Journal of the Society of Bead Researchers* 11 (1987), 12-14; Karklins, ‘Seventeenth century’; Baart, ‘Glass bead sites’.
12. Baart, ‘Glass bead sites’.

Hoofdstuk 24. Ook gewone Amsterdammers lazen over slavernij

1. Suze Zijlstra, ‘Anglo-Dutch Suriname. Ethnic interaction and colonial transition in the Caribbean, 1651-1682’, Dissertatie, Universiteit van Amsterdam (2015).



2. Michiel van Groesen, *Amsterdam's Atlantic. Print Culture and the Making of Dutch Brazil* (Philadelphia 2016).
3. Roelof van Gelder, *Zeepost. Nooit bezorgde brieven uit de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam 2008); Erik van der Doe, Perry Moree, en Dirk J. Tang (red.), *De smeekebede van een oude slavin en andere verhalen uit de West*, *Sailing Letters Journaal II* (Zutphen 2009); Judith Brouwer, *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672* (Hilversum 2014).
4. The National Archives (TNA), Londen, High Court of Admiralty (HCA) 30, no. 227 en 223.
5. Suze Zijlstra, 'Corresponderen om te overleven. Het economische belang van persoonlijke brieven uit zeventiende-eeuws Suriname', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 31:1 (2012), 27–41.
6. Isaac van Mildert aan Daniel van Mildert, 7-1-1672, 5-1-1672, TNA, HCA 30, no. 227/1.
7. Samuel Thierrij aan Pieter Thierrij, 5-1-1672, TNA, HCA 30, no. 227/1.
8. Onbekende auteur aan zijn broer en zus Ketelaar, 9-1-1672, TNA, HCA 30, no. 227/1.
9. William Pringell en Rogier Dickenson aan Gaspaert Ingelsen en Daniel Fanius, 1-12-1671, TNA, HCA 30, no. 227/1.
10. Lijst opgesteld door Boudewijn de Witte, 10-1-1672, TNA, HCA 30, no. 227/1.
11. Johannes Straeteus naar gouverneur Lichtenbergh, 15-12-1671, TNA, HCA 30, no. 227/2.
12. George Warren, *Een onpartydige beschrijvinge van Surinam, gelegen op het vaste landt van Guiana...* (Amsterdam 1669), 15-16.
13. *Korte aenwysing van de bysondere nuttigheden, die met reden te gemoet gesien kunnen worden, uyt de conservatie ende verbetering van de colonie van Suriname...* (z.p. 1681), 4-5.
14. Zie ook Mark Ponte, 'Veel meer dan 1% van de Nederlanders kwam in aanraking met slavernij', *Over de Muur*, 8-9-2017, <https://overdemuur.org/veel-meer-dan-1-van-de-nederlanders-kwam-in-aanraking-met-slavernij/> (bekeken op 8-7-2020).
15. *Octroy ofte fundamentele conditien onder de welcke haer Hoogh Mog. ten besten en voordeele van de ingezetenen deser landen de colonie van Suriname hebben doen vallen in handen ende onder directie van de Bewindhebberen van de generale Nederlandsche Geotroyeerde West-Indische Compagnie* (Den Haag 1682).

Hoofdstuk 25. De Amsterdamse economie en slavernij

1. 'Schipper Waag-Boek, behoorende aan de Vrachtswaag op Keulen', Stadsarchief Amsterdam (SAA), 56, Commissarissen over de Vaart op den Rijn, stuk 218-C.
2. H.K. Roessingh, *Inlandse tabak: expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen 1976). Zie voor latere betrokkenheid ook Ana Crespo Solana, 'Reflections on Monopolies and Free trade at the end of the eighteenth century: A Tobacco Trading Company between Puerto Rico and Amsterdam in 1784', *Itinerario. Journal for Overseas History* 29:1 (2005), 73-90.
3. J.J. Reesse, *De suikerhandel van Amsterdam. Van het begin der 17e eeuw tot 1813. Deel I* (Haarlem 1908).



4. Tamira Combrink 'From French Harbours to German Rivers: European Distribution of Sugar by the Dutch in the 18th Century', in Marguerite Martin and Maud Villeret (red.), *La diffusion des produits ultramarins en Europe. XVI–XVIII siècle* (Rennes 2018), 39–56.
5. Jan de Vries, and Ad van de Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
6. Verschillende notariële akten, Notarieel Archief, SAA, 5075: 1 mei 1715, notaris W.J. van Mitlum, 7168, akte no. 159; 9 augustus, 1715, Notaris Ph. de Marolles, 7969, akte no. 166; 10 december 1737, 9135, akte no. 1202.
7. Gerhard de Kok, *Walcherse ketens: De trans-Atlantische slavenhandel en de economie van Walcheren, 1755-1780*, dissertatie Universiteit Leiden, 2019; voor eerdere betrokkenheid zie ook Cátia Antunes en Filipa Ribeiro da Silva, 'Amsterdam Merchants in the Slave Trade and African Commerce, 1580s-1674', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9:4 (2012), 3–30.
8. Averij Grosse, SAA, 5061, agra0064000279 en agra00070000188; zie ook J.P. van de Voort, *De Westindische plantages van 1720 tot 1795. Financiën en handel* (Eindhoven 1973).
9. Berekningen zijn van mij en zullen in mijn proefschrift verschijnen. Zie ook J.P. van de Voort, *De Westindische plantages van 1720 tot 1795. Financiën en handel* (Eindhoven 1973).
10. 'Voordelen die de Stad van Amsterdam treckt van de colonie van Suriname', circa 1741, gepubliceerd als J.G. van Dillen, 'Memorie betreffende de kolonie Suriname', *Economisch-Historisch Jaarboek* 24 (1950), 162–167, aldaar 162.

Hoofdstuk 26. Slavernij en patronen van antizwart racisme

1. Zie Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006), hoofdstukken 6–8.
2. Dienne Hondius, *Blackness in Western Europe: Racial Patterns of Paternalism and Exclusion* (Persippany, NJ 2014).
3. Zie uitgebreider in Dienne Hondius, 'Access to the Netherlands of Enslaved and Free Black Africans: Exploring Legal and Social Historical Practices in the Sixteenth-Nineteenth Centuries', in *Slavery & Abolition* 32:3 (2011), 377–395.
4. Zie de bijdrage van Mark Ponte in dit boek. Zie ook Rebekka von Mallinckrodt's biografische studies van Afrikaanse en Aziatische kinderen die in West-Europa leefden. Verschillende van de jonge mannen en vrouwen die via Nederlandse havens in Europa arriveerden, kwamen te wonen bij adellijke families of bij kooplieden in Duitsland en Scandinavië. Er was sprake van vraag en aanbod en van handel in kinderen. Rebekka von Mallinckrodt, 'Verhandelte (Un)Freiheit. Sklaverei, Leibeigenschaft und innereuropäischer Wissenstransfer am Ausgang des 18. Jahrhunderts', *Geschichte und Gesellschaft* 43:3 (2017), 347–380. Hierin komen ook voor Nederland en Amsterdam relevante geschiedenissen voor. Zie ook Dienne Hondius, 'Black Africans in 17th Century Amsterdam', *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme* 32:1 (2008), 85–103.
5. Camper hield hierover toespraken in Groningen en Amsterdam. Zie Hondius, *Blackness in Western Europe*, 163–179. Zie ook Miriam Claude Meijer, *Race and Aesthetics in the Anthropology of Petrus Camper (1722-1789)* (Amsterdam en Atlanta 1999).



6. Hondius, *Blackness in Western Europe*, 180-181. Zie ook Fenneke Sysling, *Racial Science and Human Diversity in Colonial Indonesia* (Singapore 2016), 32; Idem, *De onmeetbare mens: schedels, ras en wetenschap in Nederlands-Indië* (Tilburg 2015).
7. Hierover uitgebreider Dienne Hondius, "'No Longer Strangers and Foreigners, but Fellow Citizens': The Voice and Dream of Jacobus Eliza Capitein, African Theologist in the Netherlands (1717-47)", *Immigrants & Minorities, Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora* 28:2-3 (2010), 131-153.
8. Stukken, brieven van Jacobus Capitein aan de Heeren Tien, WIC, vanuit Elmina, 15 februari 1743. Nationaal Archief, Den Haag, Overgekomen brieven en papieren uit Guinea, no. 113, fol. 139r-140v.
9. Anton de Kom, *Wij slaven van Suriname* (negende druk: Amsterdam en Antwerpen 2009), 50.
10. Paul Gilroy, 'The Sugar You Stir', in Paul Gilroy, Lawrence Grossberg en Angela McRobbie (red.), *Without Guarantees. In honour of Stuart Hall* (Londen 2000), 126-133. Paul Gilroy, 'Never Again: Refusing Race and Salvaging the Human', Holberg Prize Lecture, Bergen Noorwegen, 4 juni 2019, <https://holbergprisen.no/en/holberg-lecture-never-again-refusing-race-and-salvaging-human> (bekeken op 8-7-2020).

Hoofdstuk 27. Slavernij op het Amsterdamse toneel rond 1800

1. Die ambiguïteit werd in een Anglo-Amerikaanse context treffend blootgelegd in S. Hartman, *Scenes of Subjection. Terror, Slavery and Self-making in Nineteenth Century America* (New York 1997). Er zijn weinig studies die ingaan op de representatie van koloniale slavernij in Nederlands theater. Een belangrijke uitzondering is M. Kuruppath, *Staging Asia: The Dutch East India Company and the Amsterdam Theatre* (Leiden 2016). Nog een belangrijke opmerking in verband met het taalgebruik in dit hoofdstuk. Veel van de historische bronnen die worden gebruikt bevatten problematische en offensieve woorden, frasen en ideeën. Ik ben mij ervan bewust dat ik ze reproduceer door ze te citeren. Ik hoop in dit hoofdstuk een kritische context te creëren waarin de citaten kunnen worden gelezen voor doeleinden die in strijd zijn met die waarvoor ze oorspronkelijk werden gebruikt.
2. P.G. Witsen Geysbeek in A. von Kotzebue, *De negers* (Amsterdam 1796), ix.
3. Voor meer over het abolitionisme van Konijnenburg: S. Vuyk, "'Wat is dit anders dan met onze eigen hand deze gruwelen te plegen?' Remonstrantse en doopsgezinde protesten tegen slavenhandel en slavernij in het laatste decennium van de achttiende eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen – nieuwe reeks* 32 (2006), 171-206.
4. Kotzebue, *De negers*, I.13, 44.
5. Vanaf de zeventiende eeuw stonden af en toe mensen van kleur op het Amsterdamse podium: B. Albach, 'Morianen en morendansen op het toneel van de Amsterdamse schouwburg, 1648-1651', *De zeventiende eeuw* 13:2 (1997), 385-399.
6. Citaat in C.J.M. Van der Heijden & J.G.M. Sanders. *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841): een autobiografie uit een tijdperk van overgang* (Hilversum 2010) 221.
7. *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Amsterdam 1796) 471-472.
8. *Pandora, in het bezit van het tooneelklokje* 5 (1825-1826), 173. De recensent schrijft



het ballet-pantomime per vergissing toe aan Rijklof Cornelis van Goens.

9. Voor meer over blackface in het Nederlandse theater vóór de komst van de Anglo-Amerikaanse minstrelgroepen, zie S. J. Adams 'Blackface Burlesque: Changing Praxes and Poetics of Blackness in the Dutch Repertoire before Minstrelsy, 1790-1830' in *Documenta* 37:2 (2019), 68-89. Voor de invloed van minstrel shows op de Nederlandse cultuur, zie E. Koning, 'Zwarte Piet, een blackfacepersonage: Een eeuw aan blackfacevermaak in Nederland' in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 131:4 (2018), 551-575.
10. A. Fokke Simonsz., *Amsterdamsche Burgers-Winter avond-Uitspanningen. Met Karikatuurplaten* (Amsterdam 1808) 80-94, 89. Tot slaaf gemaakte Afrikanen werden wel vaker '(West) Indianen' genoemd.
11. Voor studies over de aanwezigheid van Afro-Atlantische gemeenschap in de zeventiende en achttiende eeuw, zie onder meer M. Ponte, "'Al de swarten die hier ter stede comen'" Een Afro-Atlantische gemeenschap in zeventiende-eeuws Amsterdam' in *tseg* 15:4 (2019), 33-62; C. Haarnack & D. Hondius, "'Swart'" in Nederland - Afrikanen en Creolen in de noordelijke Nederlanden vanaf de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw' in E. Schreuder & E. Kolfin (red.), *Black is beautiful. Rubens tot Dumas* (Zwolle 2008), 88-107; R. Buve, 'Suri-naamse slaven en vrije negers in Amsterdam gedurende de achttiende eeuw', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 119:1 (1963), 8-17.

Hoofdstuk 28. Het Nederlandse slavernijdebat in de zeventiende en achttiende eeuw

1. Zie J. Douma, 'Slavernij in het Nederlandse koloniale tijdperk: Waarom een zwarte bladzijde?' *Transparant* 10:3 (1999), 4-12.
2. Geciteerd in Godefridus Udemans en de slavernij, <https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/ae8d38e09b03edofa732f5d0ofre43>, bekeken op 12-02-2020.
3. J.D. Herlein, *Beschryving van de volk-plantinge van Suriname [...]* (Leeuwarden 1718), 93.
4. Geciteerd in P. Keijser, *Suikerriet, suikerverdriet; Slavernij in enkele 18e-eeuwse teksten* (Culemborg 1985), 24.
5. Ph. Fermin, *Nieuwe algemeene beschryving van de colonie van Suriname [...]* (Harlingen 1770), 98-99.
6. R. Salverda, 'Indische letteren door een Engelse bril', in D. de Geest en H. van Gorp (red.), *Extra muros, langs de wegen; opstellen voor Marcel Janssens* (Leuven 1997), 115-130, aldaar 120.
7. S. Vuyk, *Jan Konijnenburg: Visioen van Vrijheid; Mémoire sur la Liberté des cultes* (1827). *Proeve eener verhandeling over den slaavenhandel* (1790) (Hilversum 2013), III.
8. Nationaal Archief, Sociëteit van Suriname 1.05.03, no. 510.
9. Geciteerd in R.H.J. Gallandat Huet, *Van en over Betje Wolff geb. Bekker* (Haarlem 1884), III.
10. Geciteerd in Erwin van Meerkerk, *De gebroeders van Hogendorp; botsende idealen in de kraamkamer van het koninkrijk* (Amsterdam / Antwerpen 2013), 130-131.
11. H.C. Cras, 'Verhandeling over de slavernij en Afrikaanschen slavenhandel (1793)', gepubliceerd in H.C. Cras, *Nagelatene verhandelingen en redevoeringen. Deel II* (Amsterdam 1822), 182-232.



12. Geciteerd in A.N. Paasman, *Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden 1984), 124.
13. Geciteerd in ibidem, 126.

Hoofdstuk 29. Amsterdam, slavernij en gedwongen arbeid in Nederlands-Indië

1. P van der Crab, *De Moluksche Eilanden. Reis van Z.E. den gouverneur-generaal Charles Ferdinand Pahud, door den Molukschen Archipel* (Batavia 1862), 33.
2. Nationaal Archief, Ministerie van Koloniën, no. 1563, Verbaal 8-4-1844, no. 9
3. Nationaal Archief, Ministerie van Koloniën, no. 1055, Verbaal 19-04-1861, no. 18.
4. Van der Crab, *De Moluksche Eilanden*, 26, 29; Ulbe Bosma en Remco Raben, *De Oude Indische Wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003), 156.
5. Bosma en Raben, *De Oude Indische Wereld*, 156.
6. Ibid.
7. W.M.F. Mansvelt, *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Deel I (Haarlem 1924), 73; Ton de Graaf, *Voor Handel en Maatschappij. Geschiedenis van de Nederlandse Handel-Maatschappij* (Amsterdam 2012), 40.
8. Ibid., 164.
9. Mansvelt, *De Nederlandsche Handel-Maatschappij*, Deel II, Bijlage 'Hier te lande door de Nederlandsche Handel-Maatschappij verkochte producten 1824-1874'.
10. Mansvelt, *De Nederlandsche Handel-Maatschappij*, II, Bijlage 'Hier te lande door de Nederlandsch Handel-Maatschappij verkochte producten 1824-1874'.
11. Van der Crab, *Moluksche Eilanden*, 142.
12. C. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860* (Leiden 1978), 256-259.
13. Ibid., 120.
14. Mansveldt, *De Nederlandsche Handel-Maatschappij*, II, Bijlage VI, 'Winsten en verliezen der Nederlandsche Handel-Maatschappij 1824-1879'.
15. Zie de digitale bijlage bij Ton de Graafs *Voor Handel en Maatschappij*.
16. Ulbe Bosma, *The Making of a Periphery: How Island Southeast Asia Became a Mass Exporter of Labor* (New York 2019), 55, 60-61.
17. Mansvelt, *De Nederlandsche Handel-Maatschappij*, II, 80, 82-83. Zie ook Ota Atsushi, 'Tropical Products Out, British Cotton In: Trade in the Dutch Outer Islands Ports, 1846-69', *Southeast Asian Studies* 2:3 (2013), 499-526, aldaar 514-515.
18. Voor een uitgebreide bespreking van de toestanden op deze plantages zie Jan Breman, *Koelies, Planters en Koloniale Politiek: Het Arbeidsregime op de Grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de Twintigste Eeuw* (Leiden 1987). Voor het areaal van de Deli Maatschappij zie N.V. Deli-Maatschappij, *Gedenkschrift aangeboden aan den Heer Herbert Cremer. Directeur N.V. Deli-Maatschappij* (Amsterdam 1941), 30.
19. Het rapport Rhemrev dat volgde op diens onderzoek dat werd ingesteld door het koloniale bestuur naar aanleiding van de brochure van Van den Brand, bevat ook een inventarisatie van de mishandelingen op de plantages van de Deli-plantages. Dit rapport is in getranscribeerde versie opgenomen in Breman, *Koelies, Planters en Koloniale politiek*, en de passage over de Deli Maatschappij bevindt zich op de pagina's 346-349.



20. De Graaf, Voor *Handel en Maatschappij*, Digitale Bijlage.
21. Mr. J. van den Brand, *De miljoenen uit Deli*, 6, opgenomen als facsimile in Breman, *Koelies, Planters en Koloniale Politiek*, 238.
22. Ulbe Bosma, *Indiëgangsters. Verhalen van Nederlanders die naar Indië trokken* (Amsterdam 2010), 31.

Hoofdstuk 30. Anna Bergendahl, een Amsterdamse abolitionist

1. Voor een gedetailleerde geschiedenis van de Nederlandse antislavernijbeweging zie Maartje Janse, *De afschaffers. Politiek, organisatie en publieke opinie in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).
2. Anna de Haas, 'Anna Amalia Bergendahl', in: Els Kloek (red.), *1001 Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013), 1018-1020.
3. Zie bijv. haar gedicht 'Suriname', *Album*, 57-58; *Jaarboekje Christelijke Weldadigheid* 1 (1859) 268.
4. Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012); Annemarie Houkes, 'Réveil van het volk. De Vereniging ter Verbreiding der Waarheid 1847-1867', *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis* 63 (2005) 68-86.
5. Bergendahl hielp Syrische christenen die slachtoffer waren van de Syrische burgeroorlog van 1860.
6. Elisabeth Koning: 'Race: Between Slavery and Emancipation Uncle Tom's Cabin and American blackface minstrelsy in the Netherlands from the 1840s to the 1880s', onuitgegeven MA-scriptie, Universiteit van Amsterdam (2013), idem, 'Zwarte Piet, een blackfacepersonage', *Tijdschrift voor geschiedenis* 131:4 (2018), 551-575.
7. Zie de bijdrage van Sarah Adams voor parallellen met de achttiende eeuw.
8. Maartje Janse, "'Holland as a Little England'? British Anti-Slavery Missionaries and Continental Abolitionist Movements in the Mid Nineteenth Century', *Past & Present* 229:1 (2015), 123-160.
9. Te vinden in Bergendahl, *Souvenir, Uitgegeven ten voordeele der Vereniging te Amsterdam: tot ondersteuning van hulpbehoevenden en hare bewaarscholen* (Amsterdam 1855); het door haar geredigeerde *Jaarboekje 'Christelijke Weldadigheid'*, jaargang 1 t/m 4 (1859-1862); Idem, *Album, Hare Majesteit de Koningin der Nederlanden den 17den Junij 1862, in manuscript en teekeningen aangeboden* (z.p. 1863).
10. *Jaarboekje Christelijke Weldadigheid* 1 (1859) 230.
11. Bergendahl, *Album*, 89-90.
12. Merel Meijvogel, 'Nederlandse abolitionisten en Surinaamse slaven. De Nederlandse abolitionistische beweging en de vrijkoping van slaven in Suriname 1856-1863', onuitgegeven BA-scriptie, Universiteit Leiden (2017); Karel August Zeeffuik, *Hernhutter Zending en Haagsche Maatschappij, 1828-1867. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname* (Utrecht 1973).
13. *Jaarboekje Christelijke Weldadigheid* 3 (1861) 282-283.
14. *Jaarboekje Christelijke Weldadigheid* 1 (1859) 258-260. Identificatie van William Paulus Donker op basis van Maria Lenders, 'Weldadigheid als vrouwenplicht', *Skript* 2 (1989) 121-127 en Marlyn Denz, 'Nieuwe identiteit en ontwikkeling naar een autonome status. Strategieën van gemanumitteerde vrou-



wen tussen 1832-1932', onuitgegeven MA-scriptie, Anton de Kom Universiteit, Paramaribo (2015).

15. Janse, 'Representing Distant Victims: The Emergence of an Ethical Movement in Dutch Colonial Politics, 1840-1880', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128:1 (2013), 53-80.
16. Maayke de Vries, 'Dutch and American Women Abolitionists: The Challenging of Prescribed Gender Roles 1840-1863', onuitgegeven MA scriptie Universiteit Leiden (2015); Suzanne Achterberg, 'Anna Amalia Bergendahl, een voorbeeldig feministe? Casusonderzoek over een Réveilvrouw en het negentiende-eeuwse feminisme', onuitgegeven Research Paper Universiteit Utrecht (2012).

Hoofdstuk 31. De stille afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië

1. W.R. van Hoëvell, *De emancipatie der slaven in Neerlands-Indië. Eene verhandeling* (Groningen 1848), 1.
2. Een (Engelstalig) verslag van de mislukte opvoering van de hand van J. Carleton is opgenomen in: E. du Perron, *Verzameld werk*. Deel 7 (Amsterdam 1959), 232-233.
3. Van Hoëvell, *Emancipatie*, 8 en 30.
4. Ibidem, 29-40 en 46-48.
5. Ineke van Kessel, *Zwarte Hollanders. Afrikaanse soldaten in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2005) en *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 01-07-1938.
6. Van Hoëvell, *Emancipatie*, 20.
7. Ibidem.
8. W.R. van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen*. Deel 2 (Zaltbommel 1863), 173; Reggie Baay, *Daar werd wat gruwelijks verricht* (Amsterdam 2015), 191.
9. *Staatsblad* 1854, no. 129; *Nederlandsche Staatscourant*, 22-09-1854.
10. Voor alle duidelijkheid: deze eilanden werden weliswaar aangeduid als 'niet onder direct bestuur staand', maar dat betekende niet dat zij vrij waren van koloniale overheersing. Met name in de negentiende eeuw vielen deze gebieden ten prooi aan de imperialistische, op dwang gebaseerde toenemende exploitatie ten behoeve van de economische ontwikkeling van de Nederlandse kolonisator. Dat deze gebieden niet onder 'direct bestuur' stonden had te maken met het feit dat de legitieme vorsten in deze gebieden zich veelal niet wensten neer te leggen bij de Nederlandse overheersing en met regelmaat in opstand kwamen. Opstanden die dan vervolgens door het koloniale leger met veel bloedvergieten werden neergeslagen.

Hoofdstuk 32. Een Amsterdamse lobby voor 'herstelbetalingen' voor plantagehouders

1. J.W. Siwipersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij (1833-1863)* (Groningen 1979), 8.
2. Ibidem, 27.
3. Ibidem, 89-90.
4. *Haarlemsche Courant*, 27-2-1845 en *Algemeen Handelsblad*, 17-3-1845.
5. William Man A. Hing, 'Sranan Roots. Bosch Reitz-Aman, tropische aristocratie?' *Wi Rutu, Tijdschrift voor Surinaamse Genealogie* 15:1 (2015) 41-49.
6. Pepijn Brandon en Karin Lurvink, "'With the Power of Language and the



Force of Reason”: An Amsterdam Banker’s Fight for Slave Owners’ Compensation’, in Pepijn Brandon, Sabine Go en Wybren Versteegen (red.), *Navigating History: Economy, Society, Knowledge, and Nature* (Leiden en Boston 2017), 228-248.

7. Maartje Janse, *De afschaffers. Politiek, organisatie en publieke opinie in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).
8. Geciteerd in Nimako, Delea en Esajas, *Why Freedom Couldn’t Wait*, Onderzoeksrapport NiNsee (2019), 167
9. Nationaal Archief, Den Haag, Archief Staatscommissie voor de Slavenemancipatie, 2.10.32, nummer 5.
10. Nimako, Delea en Esajas, *Why Freedom*, 51.
11. Nimako, Delea en Esajas, *Why Freedom*, 139.
12. *De Nederlandsche Staats-Courant* 1861-1862 (bijblad). Tweede Kamer, 78^{ste} zitting – 4 juli 1862, 953.

Hoofdstuk 33. Humanisme en paternalisme in de Amsterdamse slavernijdiscussie

1. Markus Balkenhol, ‘Tracing Slavery. An Ethnography of Diaspora, Affect, and Cultural Heritage in Amsterdam’ (Dissertatie, Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam, 2014).
2. Perez Jong Loy in een interview met Annemarie de Wildt in 2013. <https://hart.amsterdam/nl/page/31290/1873> (bekeken op 18-3-2020).
3. Gert Oostindie, *Postkoloniaal Nederland; Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010).
4. Balkenhol, ‘Tracing Slavery’.
5. Alex van Stipriaan, ‘The Long Road to a Monument’, in Gert Oostindie (red.), *Facing up to the Past. Perspectives on the Commemoration of Slavery from Africa, the Americas and Europe* (Kingston 2001), 118-122.
6. Pim Fortuyn, *De Puinhopen van Acht Jaar Paars* (Uithoorn en Rotterdam 2002), 158.
7. Toespraak Rita Verdonk, 9-4-2008, <https://www.youtube.com/watch?v=rBJADVakoJY> (bekeken op 23-2-2020).
8. Gloria Wekker, *White Innocence: Paradoxes of Colonialism and Race* (Durham 2016).
9. Markus Balkenhol, ‘Silence and the Politics of Compassion. Commemorating Slavery in the Netherlands’, *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 24:3 (2016), 278–293.
10. Petitie Sophiedela, 22 september 1998, <https://www.platformslavernijmonument.nl/pdf/sophiedela.pdf> (bekeken op 20-2-2020).
11. *Trouw*, 23 Mei 2014.
12. *de Volkskrant*, 17 oktober 2014.
13. *Het Parool*, 8 november 2013.
14. *Algemeen Dagblad*, 4 november 2014.
15. Priyamvada Gopal, *Insurgent Empire: Anticolonial Resistance and British Dissent* (Londen 2019).
16. zie ook Paul Gilroy, *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness* (Londen 1993).



Hoofdstuk 34. Slavernij-erfgoed vanuit de grassroots

1. George Warren. *An impartial description of Surinam upon the continent of Guiana in America* van de Engelsman (Londen 1667). Warren bezocht Suriname toen het nog in handen van de Engelsen was. Het citaat is in het Nederlands vertaald door Carl Haarnack.
2. 'Buku Bibliotheca Surinamica of de kunst van het verzamelen', <https://bukubooks.wordpress.com/2018/06/24/verzamelen-2/> (bekeken op 7-7-2020).
3. In podcast *Op Kaftenjacht* door Culturele Confetti, 18-1-2020.
4. Jennifer Tosch, 'Creating a future by exploring our shared past', TedX talk, 19-3-2014, <https://www.youtube.com/watch?v=bv-EhVHnwxk> (bekeken op 7-7-2020).
5. 'We moeten praten: Geschiedenis slavernijverleden is overal te zien', Interview met Heilbron, 31-10-2017, <https://www.at5.nl/artikelen/174798/we-moeten-praten-geschiedenis-slavernijverleden-is-overal-te-zien> (bekeken op 7-7-2020).
6. Hier valt te denken aan het concept 'contactzone' van Mary Louise Pratt, 'Arts of the Contact Zone', *Profession* (1991), 33-40: 'I use this term to refer to social spaces where cultures meet, clash and grapple with each other, often in contexts of highly asymmetrical relations of power, such as colonialism, slavery, or their aftermaths as they lived out in many parts of the world today.'
7. In dit kader bedoel ik met zwart erfgoed, erfgoed dat gericht is op collectieve herinneringen en cultuur van zwarte Nederlanders, en in relatie tot slavernij betreft dat met name mensen en hun voorouders die een (post)koloniale herkomst hebben. Zwart is een betwist begrip, er zijn verschillende connotaties aan verbonden, die bijvoorbeeld met identiteitspolitiek te maken hebben. Daarom zal iemand als Carl Haarnack zelf waarschijnlijk niet verwijzen naar zijn werk als zwart erfgoed.

Hoofdstuk 35. In de schaduw van publieke erkenning

1. Glenn Willemsen, *Dagen van gejuich en gejubel. Viering en herdenking van de afschaffing van de slavernij in Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen* (Den Haag en Amsterdam 2006), 32 en 199.
2. Matthias van Rossum, *Kleurrijke Tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015).
3. Zo verwezen Amsterdamse vrouwen die in 1855 een antislavernij petitie aanboden naar 'de toestand der slaven in de koloniën, vooral de West-Indiën', zie de bijdrage van Maartje Janse in dit boek.
4. Glenn Willemsen, *Dagen van gejuich*, III; 116-118. Willemsen observeert dat de selectieve berichtgeving naar de slavenbevolking toe over de abolitiewet onderdeel van een breder koloniaal kennisproject was. Vergelijk Patricia D. Gomes, *Over Natuurgenoten en onwillige honden. Beeldvorming als instrument voor uitbuiting en onderdrukking in Suriname, 1842-1862* (Amsterdam 2003).
5. Glenn Willemsen, *Dagen van gejuich*, 94 en 95; Gomes, *Natuurgenoten*, 78-81.
6. Lisa Lowe, *The Intimacies of Four Continents* (Durham en Londen 2015); Anton de Kom, *Wij Slaven van Suriname* (Amsterdam 1934); Sandew Hira, *Van Priary tot en met De Kom. De geschiedenis van het verzet in Suriname, 1630-1940* (Rotterdam 1982).
7. De term 'Hindostanen' is een (zelf-geprefereerde) term die verwijst naar dat



- deel van de Surinaamse bevolking waarvan de voorouders uit India afkomstig zijn, ongeacht religieuze overtuiging (Hindoe, Moslim, Christen enz.). De term lijkt tot nog toe de voorkeur te genieten boven de term 'Hindoestanen', al is woordgebruik aan verandering onderhevig.
8. Glenn Willemsen, *Dagen van gejuich*, 16.
 9. Kwame Nimako en Glenn Willemsen, *The Dutch Atlantic. Slavery, Abolition and Emancipation* (Londen 2011); Humphrey Lamur, 'The Evolution of Afro-Surinamese National Movements' (1955-1995), *Transforming Anthropology* 10:1 (2001), 17-27; Willemsen, *Dagen van gejuich*, 24; Zie voorts: Johan Frits Jones, *Kwakoe en Christus. Een beschouwing over de ontmoeting van de Afro-Amerikaanse cultuur en religie met de Hernhutter zending in Suriname* (Brussel 1981).
 10. Guno Jones, 'De Slavernij is onze geschiedenis (niet). Over de discursieve strijd om de betekenis van de NTR-televisie serie De Slavernij', *BMGN – Low Countries Historical Review* 127:4 (2012), 56-82. Slavernij in Suriname was, vanwege de positie van nazaten in het politieke en maatschappelijke bestel, al heel vroeg een geaccepteerd deel van de nationale geschiedenis geworden, terwijl dat in de voormalige Nederlandse Antillen lange tijd veel minder het geval was, waardoor uiteenlopende Afro-Curaçaose erfgoedinitiatieven ontstonden. Zie Valika Smeulders, *Slavernij in perspectief: Mondialisering van slavernijerfgoed in Suriname, Ghana, Zuid-Afrika en Curaçao* (Rotterdam 2012).
 11. Reggie Baay, *De njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2008).
 12. Glen Willemsen stelde dat de nationale zelfconceptie (van tolerantie, vrijheid en democratie) zo onverenigbaar [is] met de actieve betrokkenheid van de natie bij de trans-Atlantische slavernij, dat men er als het ware naar streeft om deze historische feiten uit het publieke bewustzijn te houden, Willemsen, *Dagen van gejuich*, 24.
 13. Enkele voorbeelden van studies naar de relatie tussen (de erfenis van) slavernij en de Nederlandse samenleving op het vlak van cultureel erfgoed, economie en samenleving zijn respectievelijk: Susan Legêne, *Spiegelreflex. Culturele sporen van de koloniale ervaring* (Amsterdam 2010); Pepijn Brandon en Ulbe Bosma, 'De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw.' *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 16:2 (2019) 5-45; Philomena Essed en Isabel Hoving, *Dutch Racism* (Leiden 2014). Ook onderzoekers uit een eerdere generatie legden deze relatie, zie bijvoorbeeld Joseph Siwpersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij 1833-1863* (Groningen 1979) en Karel Zeefuik, *Hernhutter zending en Haagsche Maatschappij 1828-1867. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname* (Utrecht 1973).
 14. Zie bijvoorbeeld: De Kom, *Wij slaven*; Hira, *Priary tot en met De Kom*.
 15. Reggie Baay, *Daar werd wat gruwelijks verricht. Slavernij in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2015), 255.
 16. David Scott, *Conscripts of Modernity. The Tragedy of Colonial Enlightenment* (Durham en Londen 2004), 125-126.
 17. Esther Captain, 'Geen spoortje Indisch, geen bamboe, geen prikkeldraad. Het tweesporenbeleid van Indische zelforganisaties (1946-2000)', in: C. Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002), 325-355.



Hoofdstuk 36. Van wie is de Nederlandse slavernijgeschiedenis?

1. *Topstukken in perspectief – van Plakkaat van Verlatinge tot Abdicatie* liep van 22 maart 2019 t/m 5 januari 2020 in het Nationaal Archief in Den Haag. Aanleiding was de verkiezing van het Plakkaat van Verlatinge tot het Pronkstuk van Nederland. Het Nationaal Archief selecteerde vijftien documenten die als topstuk worden beschouwd, inclusief de documenten waarin de afschaffing van de slavernij in de Indonesische Archipel (1860) en de Caraïben (1863) werd vastgesteld.
2. Zie educatieproject *Tracing Your Roots* van www.zieraad.org voor jonge mensen met roots in voormalig Nederlands-Indië.
3. Naast secundaire bronnen maakt de auteur gebruik van eigen ervaringen als actor in dit herinneringsveld.
4. M. Rothberg, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonisation* (Palo Alto 2009).
5. 'Balkenende gelooft nog steeds in VOC-mentaliteit', *Algemeen Dagblad*, 30-10-2016, <https://www.ad.nl/rotterdam/balkenende-gelooft-nog-steeds-in-voc-mentaliteit~a76d00a3/?referrer=https://www.google.com/> (bekeken op 7-7-2020).
6. Gert Oostindie, *Postkoloniaal Nederland* (Amsterdam 2012), 11.
7. Harry Poeze, Cees van Dijk en Inge van der Meulen, *In het land van de overheersers I: Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht 1986), 7-8.
8. Karwan Fatah-Black en Matthias van Rossum, 'Slavery in a "Slave Free Enclave"? Historical Links Between the Dutch Republic, Empire and Slavery, 1580s-1860s', *WerkstattGeschichte* 66-67 (2015), 55-74, aldaar 67.
9. Poeze, Van Dijk en Van der Meulen, *Land van de overheersers*, 7-8.
10. Ibidem.
11. Dienne Hondius, Nancy Jouwe, Dineke Stam, Jennifer Tosch en Annemarie de Wildt, *Gids Slavernijverleden Amsterdam* (2^e druk: Volendam 2017), 33.
12. Mark Ponte, "'Al de swarten die hier ter stede comen". Een Afro-Atlantische gemeenschap in zeventiende-eeuws Amsterdam', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 15:4 (2019), 33-62.
13. Greta Riemersma. 'Het trapjesdenken leeft voort', *De Groene Amsterdammer*, 25-9-2019.
14. Ulbe Bosma, *Terug uit de koloniën* (Amsterdam 2009), 35.
15. Ibid., 12.
16. Susan Legêne, 'Ook slavenhandel is vaderlandse geschiedenis', *de Volkskrant*, 8-5-2000, <https://www.volkskrant.nl/mensen/ook-slavenhandel-is-vaderlandse-geschiedenis~bac5f942/> (laatst bekeken op 7-7-2020); Glenn Willemsen, *Dagen van Gejuich en Gejubel* (Den Haag / Amsterdam 2006); Alex van Stipriaan (red.) *Op zoek naar de stilte* (Leiden 2007).
17. Persoonlijke mededeling, augustus 2015.
18. L. van Leeuwen, 'Slavernij in de oost. De geschiedenis van de stilte', *De Groene Amsterdammer*, 30-6-2010.
19. Als programmamaker initieerde ik in 2010 het project *Sporen van Slavernij Utrecht* waarbij slavernij in Oost en West aandacht kregen, vervolgens agendeerde ik dit binnen het *Mapping Slavery*-project. Toen in 2017 dagblad *Trouw* een apart katern maakte over *Wat er in het Slavernijmuseum moet komen*, pleitte zowel Reggie Baay als ik voor Indische verhalen over slavernij. Daar pleitte ik



ook voor in het Tropenmuseum, toen ik werd uitgenodigd om mee te denken over de opzet van de expositie 'Afterlives of Slavery' (dat advies is toen niet meegenomen).

Hoofdstuk 37. Het internationale debat over genoegdoening

1. Liam Stack, 'Amsterdam Considers Apology for Slavery in Former Colony', *New York Times*, 10-2-2020, <https://www.nytimes.com/2020/02/10/world/europe/amsterdam-considers-apology-for-slavery-in-former-colony.html> (voor het laatst bekeken op 7-7-2020).
2. Sojourner Truth, *Narrative of Sojourner Truth* (New York 2005), 143–144.
3. Zie Royall House & Slave Quarters, 'Belinda Sutton and her Petitions.' <http://www.royallhouse.org/slavery/belinda-sutton-and-her-petitions/> (voor het laatst bekeken op 7-7-2020) en Roy E. Finkenbine, 'Belinda's Petition: Reparations for Slavery in Revolutionary Massachusetts', *The William and Mary Quarterly* 64:1 (2007), 95–104.
4. Ana Lucia Araujo, *Reparations for Slavery and the Slave Trade: A Transnational and Comparative History* (Londen en New York 2017), 52–53.
5. Frédérique Beauvois, *Between Blood and Gold: The Debates Over Compensation for Slavery in the Americas* (New York 2016) en Nicholas Draper, *The Price of Emancipation. Slave-ownership, Compensation and British Society at the End of Slavery* (Cambridge 2013).
6. Mary Frances Berry, *My Face is Black is True: Callie House and the Struggle for Ex-Slave Reparations* (New York 2006).
7. Ed Pilkington, 'Caribbean Nations Prepare Demand For Slavery Reparations', *The Guardian*, 9-3-2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/09/caribbean-nations-demand-slavery-reparations> (bekeken op 7-7-2020).
8. Ta-Nehisi Coates, 'The Case for Reparations', *The Atlantic*, juni 2014, 51–68. Zie ook 'Are Reparations Due to African Americans?', *New York Times*, 8-6-2014 <https://www.nytimes.com/roomfordebate/2014/06/08/are-reparations-due-to-african-americans> (bekeken op 7-7-2020).

Hoofdstuk 38. Slavernij en kolonialisme in museale tentoonstellingen

1. J. Pieters, 'Slavery Exhibition Planned for Rijksmuseum in 2020', *NLTimes*, 10 februari 2017, <https://nltimes.nl/2017/02/10/slavery-exhibition-planned-rijksmuseum-2020> (bekeken op 8-7-2020).
2. Tony Bennett, 'The Stuart Hall Conjuncture', *Cultural Studies Review* 22:1 (2016), 282–286 (vertaling Wayne Modest).
3. Markus Balkenhol, 'Tracing Slavery. An Ethnography of Diaspora, Affect, and Cultural Heritage in Amsterdam', dissertatie, Vrije Universiteit, 2014.
4. Het zou nog ongeveer anderhalf decennium duren voordat boeken als Philomena Essed en Isabel Hoving (red.), *Dutch Racism* (Amsterdam / New York 2014) en Gloria Wekker, *Witte Onschuld* (Amsterdam 2017) verschenen, die de hedendaagse worsteling van Nederland met kwesties van 'ras' en racisme tot onderwerp hebben. Beide boeken, en vooral *White Innocence*, werden met controverse ontvangen.
5. Zo zijn er verschillende hedendaagse kunstinitiatieven en tentoonstellingen geweest die verschillende aspecten van het thema hebben opgepakt. De werken en shows van kunstenaars zoals Remy Jungerman, Iris Kensmil en Patri-



cia Kaersenhout, om er enkele te noemen, zijn allemaal gericht op een blijvende herinnering aan het slavernij- en kolonialismeverleden en de nasleep daarvan.

6. Paul Scheffer, 'Het multiculturalle drama', *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
7. <https://www.hetscheepvaartmuseum.nl/collectie/publicaties/slaven-enscheperen> (geraadpleegd op 18 juni 2020).
8. Veel conventionele museologische analyses zouden deze verschuivingen lateren aan op erfoegd gebaseerde ontwikkelingen, bijvoorbeeld UNESCO-projecten zoals het Slave Route-project, en met stijlfiguren die uit dergelijke thema's voortkwamen, zoals *Breaking the Silence*. Het narratief dat aan de basis lag van de oprichting van NiNsee zou deze stijlfiguren ook mobiliseren, met 'Doorbreek de stilte' als eerste tentoonstelling. Hoewel ik onderschrijf dat dergelijke initiatieven een rol speelden, wil ik een interpretatie voorstellen die dieper is ingebed in het politieke.
9. Willem Schinkel, 'Against "immigrant integration": For an end to neocolonial knowledge production' *Comparative Migration Studies* 6:1 (2018) 1-17.
10. <https://www.ninsee.nl/nationaal-monument-slavernijverleden> (geraadpleegd op 19 juni 2020).
11. Rogier van Reekum, Jan Willem Duyvendak en Christophe Bertossi, 'National models of integration and the crisis of multiculturalism: a critical comparative perspective', *Patterns of Prejudice*, 46:5 (2012) 417-426.
12. Alle drie de instellingen werden opgericht als plaatsen van herinnering aan en erkenning van verschillende voormalige gekoloniseerde groepen in Nederland.
13. Dit werd met 11,5 miljoen pond overheidsgeld gesteund. De financiering maakte allerlei tentoonstellingen mogelijk in grote musea zoals het Victoria & Albert en het British Museum, naast kleinere, lokale onderzoeksinitiatieven. Tal van wetenschappers hebben al kritisch geschreven over deze Britse slavernijherdenking. Volgens sommigen was het een gemiste kans om veranderingen door te voeren in de manier waarop het koloniale verleden wordt onderwezen in bijvoorbeeld scholen, maar ook in het openbare leven. Andere deskundigen zagen de herdenking meer als een eerbetoon aan de abolitionisten, met de nadruk op de abolitionistische mythe van de 'witte goedheid'.
14. Terwijl de eerste drie tentoonstellingen meer historisch van opzet waren, en een discours hanteerden dat ik zou omschrijven als een erfoegddiscours, was de tentoonstelling in het Tropenmuseum meer politiek ingebed. Deze tentoonstelling nam als vertrekpunt de impact van slavernij en kolonialisme op de beleefde werkelijkheid van hedendaagse, zich uiteenlopend identificerende burgers. Een uitgebreidere bespreking van deze tentoonstellingen past niet binnen het bestek van dit hoofdstuk; mijn bedoeling is vooral weer de vraag op te werpen binnen welke conjunctuur ze plaatsvonden en van welke reacties ze deel uitmaakten.
15. Balkenhol, 'Tracing slavery'.
16. Essed en Hoving, *Dutch Racism*, en Wekker, *Witte onschuld*.

